॥ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

युवोरनाकौ॥ १ ॥

यु वु इत्येतयोरुत्सृष्टविशेषणयोरनुनासिकयणोः प्रत्यययोर्ग्रहणम्, तयोः स्थाने यथासंख्यमन अक इत्येतावादेशौ भवतः। योरनः, वोरकः। नन्दादिभ्यो (३.१.१३४) ल्युः—नन्दनः। रमणः। सायमादिभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च (४.३.२३)—सायंतनः। चिरंतनः। 'ण्वुल्तृचौ' (३.१.१३३)—कारकः। हारकः। 'वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्' (४.३.९८)—वासुदेवकः। अर्जुनकः। अनुनासिकयणोरिति किम् ? 'ऊर्णाया युस्' (५.२.१२३)—ऊर्णायुः। 'भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ' (प० उ० ३.२१)—भुज्युर्मृत्युरिति। एवमादीनां हि यणोऽनुनासिकत्वं न प्रतिज्ञायते, 'प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः' (व्या० प० १२१)। इह युवोरिति निर्देशाद् द्वन्द्वैकवद्भावपक्षेऽनित्यमागमशासनम् (व्या० प० ९६) इति नुम् न क्रियते। नपुंसकलिङ्गता वा 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाद् लिङ्गस्य' (महाभाष्य १.३६०) इति न भवति। इतरेतरयोगपक्षे तु छान्दसत्वाद् वर्णलोपो द्रष्टव्यः।

युवोश्चेद् द्वित्वनिर्देशो द्वित्वे यण्तु प्रसज्यते ।
अथ चेदेकवद्भावः कथं पुंवद् भवेदयम् ॥
द्वित्वे नैगमिको लोप एकत्वे नुमनित्यता ।
अशिष्यत्वाद्धि लिङ्गस्य पुंस्त्वं वेह समाश्रितम्॥

आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम्॥ २ ॥

आयन् एय् ईन् ईय् इय् इत्येत आदेशा भवन्ति यथासंख्यं फ ढ ख छ घ इत्येतेषां प्रत्ययादीनाम्। फ इत्येतस्यायनादेशो भवति। 'नडादिभ्यः फक्' (४.१.९९)—नाडायनः। चारायणः। ढस्य एयादेशो भवति। 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४.१.१२०)—सौपर्णेयः। वैनतेयः। खस्य ईनादेशो भवति। 'कुलात् खः' (४.१.१३९)—आढ्यकुलीनः। श्रोत्रियकुलीनः। छस्येयादेशो भवति। 'वृद्धाच्छः' (४.२.११४)—गार्गीयः। वात्सीयः। घ इत्येतस्येया-देशो भवति। 'क्षत्राद् घः' (४.१.१३८)—क्षत्रियः। प्रत्ययग्रहणं किम् ? फक्कति। ढौकते। खनति। छिनत्ति। घूर्णते। आदिग्रहणं किम् ? ऊरुदघ्नम्। जानुदघ्नम्। एत आयन्नादयः प्रत्ययोपदेशकाल एव भवन्ति। कृतेष्वेतेषु प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति। तथा च 'घच्छौ च' (४.४.११७) इति घचश्चित्करणमर्थवद् भवति। शङ्खः, षण्ढः इत्येवमादीनां हि 'उणादयो बहुलम्' (३.३.१) इति बहुलवचनादादेशा न भवन्ति। 'ऋतेरीयङ्' (३.१.२९) इति वा वचनं ज्ञापकं धातुप्रत्ययानामादेशाभावस्य। 'एजेः खश्' (३.२.२८), 'पदरुजविशस्पृशो घञ्' (३.३.१६) इत्येवमादिषु तु इत्संज्ञया भवितव्यम्। तद्धितेषु हि

खकारघकारयोरादेशवचनमवकाशवदितीत्संज्ञां बाधितुं नोत्सहते। आयन्नीनोर्नकारस्येत्संज्ञायां प्राप्तायां प्रतिविधातव्यम्, नित्कार्यं हि संभवति॥

झोऽन्तः॥ ३ ॥

प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते, आदिग्रहणं निवृत्तम्। प्रत्ययावयवस्य झस्य अन्त इत्ययमादेशो भवति। कुर्वन्ति। सुन्वन्ति। चिन्वन्ति। अद्य श्वो विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्तै (वासि० गृ० १३.२४)। 'जॄविशिभ्यां झच्' (प० उ० ३.126)—जरन्तः। वेशन्तः। प्रत्ययस्येत्येव—उज्झिता। उज्झितुम्। उज्झितव्यम्। अस्मिन्नप्यन्तादेशे कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति। तथा च झचश्चित्करणमर्थवद् भवति॥

अदभ्यस्तात्॥ ४ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य झकारस्य अदित्ययमादेशो भवति। ददति। ददतु। दधति। दधतु। जक्षति। जक्षतु। जाग्रति। जाग्रतु। अन्तादेशापवादोऽयं जुसादेशेन तु बाध्यते। अददुः। अजागरुः। अत्राप्यदादेशे कृते प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवति॥

आत्मनेपदेष्वनतः॥ ५ ॥

आत्मनेपदेषु यो झकारस्तस्यानकारान्तादङ्गादुत्तरस्यादित्ययमादेशो भवति। चिन्वते। चिन्वताम्। अचिन्वत। पुनते। लुनते। लुनताम्। अलुनत। आत्मनेपदेष्विति किम्? चिन्वन्ति। लुनन्ति। अनत इति किम्? च्यवन्ते। प्लवन्ते। नित्यत्वादत्र विकरणे कृते झोऽन्तादेशेन भवितव्यमित्यदादेशो न भवति। अनकारान्तेनाङ्गेन झकारविशेषणं किम्? इह मा भूत्—अद्य श्वो विजनिष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्तै (वासि० गृ० १३.२४)॥

शीङो रुट्॥ ६ ॥

शीङोऽङ्गादुत्तरस्य झादेशस्यातो रुडागमो भवति। शेरते। शेरताम्। अशेरत। रुडयं परादिः क्रियते। स यदि झकारस्यैव स्याददादेशो न स्यादित्यत एवायमादेशस्यागमो विधीयते। सानुबन्धग्रहणमयङ्लुगर्थम् (परि० १२०-३)। तेनेह न भवति—व्यतिशेश्यते॥

वेत्तेर्विभाषा॥ ७ ॥

वेत्तेरङ्गादुत्तरस्य झादेशस्यातो विभाषा रुडागमो भवति। संविदते, संविद्रते। संविदताम्,

---

१ - 'अदधुः' इति बाल०। 'अजक्षुः' इत्यधिकं क्वचित्।

संविद्रताम्। समविदत, समविद्रत। वेत्तेरिति लुग्विकरणस्य ग्रहणं किम्? इह मा भूत्—विन्ते, विन्दाते, विन्दत इति॥

बहुलं छन्दसि॥ ८ ॥

छन्दसि विषये बहुलं रुडागमो भवति। देवां अदुह्र (मै० सं० ४.२.१३)। गन्धर्वाप्सरसो अदुह्र (मै० सं० ४.२.१३)। दुहेर्लङि झकारस्यादादेशे कृते रुट्। 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (७.१.४१) इति तकारलोपः। न च भवति—अदुहत। बहुलवचनादन्यत्रापि भवति—अदृश्रमस्य केतवः (ऋ० १.५०.३)। 'ऋदृशोऽङि गुणः' (७.४.१६) इत्येतदपि बहुलवचनादेवात्र न भवति॥

अतो भिस ऐस्॥ ९ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य भिस ऐस् इत्ययमादेशो भवति। वृक्षैः। प्लक्षैः। अतिजरसैः। जरामतिक्रान्तैरिति विगृह्य समासे कृते ह्रस्वत्वे च भिस ऐसादेशो भवति। 'एकदेशविकृतमनन्यवद् भवति' (परि० ३७) इति जरशब्दस्य जरसादेशः। 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' (परि० ८५) इति परिभाषेयमनित्या 'कष्टाय क्रमणे' (३.१.१४) इति निर्देशात्। अत इति किम् ? अग्निभिः। वायुभिः। तपरकरणं किम् ? खट्वाभिः। मालाभिः।

एत्वं भिसि परत्वाच् चेदत ऐस् क्व भविष्यति ।
कृतेऽप्येत्वे भौतपूर्व्यादैस्तु नित्यस्तथा सति ॥

अत इत्यधिकारो 'जसः शी' (७.१.१७) इति यावत्॥

बहुलं छन्दसि॥ १० ॥

छन्दसि विषये बहुलमैसादेशो भवति। अत इत्युक्तमनतोऽपि भवति नद्यैरिति। अतो न भवति—देवेभिः सर्वेभिः प्रोक्तमिति॥

नेदमदसोरकोः॥ ११ ॥

इदम् अदस् इत्येतयोरककारयोर्भिस ऐस् न भवति। एभिः। अमीभिः। अकोरिति किम् ? इमकैः। अमुकैः। अकोरित्येतदेव प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' (परि० ८६) इति। इदमदसोः कादिति नोक्तम्, विपरीतोऽपि नियमः संभाव्येत—इदमदसोरेव कादिति। ततश्चेह न स्यात्—सर्वकैः, विश्वकैः। इह च स्यादेव—एभिः, अमीभिः। प्रतिषेधकरणं विपरीतनियमनिवृत्त्यर्थम्॥

टाङसिङसामिनात्स्याः॥ १२ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरेषां टाङसिङसाम् इन आत् स्य इत्येत आदेशा भवन्ति यथासंख्यम्। टा इत्येतस्येनादेशो भवति—वृक्षेण। प्लक्षेण। ङसीत्येतस्य आत्—वृक्षात्। प्लक्षात्। ङसित्येतस्य स्यादेशो भवति—वृक्षस्य। प्लक्षस्य। अत इति किम् ? सख्या। पत्या। अतिजरसिन अतिजरसादिति केचिदिच्छन्ति। यथा तु भाष्ये (३.३०६) तथा नैतदिष्यत इति लक्ष्यते॥

ङेर्यः॥ १३ ॥

ङेरिति चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणम्। अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य ङे इत्येतस्य य इत्ययमादेशो भवति। वृक्षाय। प्लक्षाय। अत इत्येव—सख्ये। पत्ये। 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' (परि० ८५) इति परिभाषेयमनित्या, तेन दीर्घो भवति॥

सर्वनाम्नः स्मै॥ १४ ॥

अकारान्तात् सर्वनाम्न उत्तरस्य ङेः स्मै इत्ययमादेशो भवति। सर्वस्मै। विश्वस्मै। यस्मै। तस्मै। कस्मै। अत इत्येव—भवते। अथोऽत्रास्मै इत्यन्वादेशेऽशादेशे (२.४. ३२) एकादेशः प्राप्नोति। तत्रान्तरङ्गत्वादेकादेशात् पूर्वं स्मैभावः क्रियते, पश्चादेकादेश इति॥

ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ॥ १५ ॥

ङसि ङि इत्येतयोरकारान्तात् सर्वनाम्न उत्तरयोः स्मात् स्मिन् इत्येतावादेशौ भवतः। ङसीत्येतस्य स्मात्—सर्वस्मात्। विश्वस्मात्। यस्मात्। तस्मात्। कस्मात्। ङीत्येतस्य स्मिन्—सर्वस्मिन्। विश्वस्मिन्। यस्मिन्। तस्मिन्। अन्यस्मिन्। अत इत्येव—भवतः। भवति। सर्वनाम्न इत्येव—वृक्षात्। वृक्षे॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा॥ १६ ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यः सर्वनामभ्य उत्तरयोर्ङसिङ्योः स्मात् स्मिन् इत्येतावादेशौ वा भवतः। पूर्वस्मात्, पूर्वात्। पूर्वस्मिन्, पूर्वे। परस्मात्, परात्। परस्मिन्, परे। अवरस्मात्, अवरात्। अवरस्मिन्, अवरे। दक्षिणस्मात्, दक्षिणात्। दक्षिणस्मिन्, दक्षिणे। उत्तरस्मात्, उत्तरात्। उत्तरस्मिन्, उत्तरे। अपरस्मात्, अपरात्। अपरस्मिन्, अपरे। अधरस्मात्, अधरात्। अधरस्मिन्, अधरे। स्वस्मात्, स्वात्। स्वस्मिन्, स्वे। अन्तरस्मात्, अन्तरात्।

१ - ' इति किम् ' इति है०।

अन्तरस्मिन्, अन्तरे। नवभ्य इति किम् ? त्यस्मात्। त्यस्मिन्॥

जसः शी॥ १७ ॥

अकारान्तात् सर्वनाम्न उत्तरस्य जसः शीत्ययमादेशो भवति। सर्वे। विश्वे। ये। के। ते। दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थम् (७.१.१६)। त्रपुणी। जतुनी॥

औङ आपः॥ १८ ॥

आबन्तादङ्गादुत्तरस्यौङः शीत्ययमादेशो भवति। खट्वे तिष्ठतः। खट्वे पश्य। बहुराजे। कारीषगन्ध्ये। ङकारः सामान्यग्रहणार्थः, औटोऽपि ग्रहणं यथा स्यात्।

औकारोऽयं शीविधौ ङिद् गृहीतो ङिच्चास्माकं नास्ति कोऽयं प्रकारः।
सामान्यार्थस्तस्य चासञ्जनेऽस्मिन् ङित्कार्यं ते श्यां प्रसक्तं स दोषः॥ १॥
ङित्त्वे विद्याद् वर्णनिर्देशमात्रं वर्णे यत् स्यात् तच्च विद्यात् तदादौ।
वर्णश्चायं तेन ङित्त्वेऽप्यदोषो निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात्॥ २॥

नपुंसकाच्च॥ १९ ॥

नपुंसकादङ्गादुत्तरस्य औङः शी इत्ययमादेशो भवति। कुण्डे तिष्ठतः। कुण्डे पश्य। यस्येतिलोपः (६.४.१४८) प्राप्तः। 'श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः' (६.४.१४८ वा०) इति न भवति। दधिनी। मधुनी। त्रपुणी। जतुनी॥

जश्शसोः शिः॥ २० ॥

नपुंसकादङ्गादुत्तरयोर्जश्शसोः शि इत्ययमादेशो भवति। कुण्डानि तिष्ठन्ति। कुण्डानि पश्य। दधीनि। मधूनि। त्रपूणि। जतूनि। जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणादिह न भवति—कुण्डशो ददाति, वनशः प्रविशन्तीति॥

अष्टाभ्य औश्॥ २१ ॥

अष्टाभ्य इति कृताकारोऽष्टन् शब्दो गृह्यते, तस्मादुत्तरयोर्जश्शसोरौशित्ययमादेशो भवति। अष्टौ तिष्ठन्ति। अष्टौ पश्य। कृताकारस्य ग्रहणं किम् ? अष्ट तिष्ठन्ति। अष्ट पश्य। एतदेव कृतात्वस्य ग्रहणं ज्ञापकम् 'अष्टन आ विभक्तौ' (७.२.८४) इत्यात्वविकल्पस्य। 'षड्भ्यो लुक्' (७.१.२२) इत्यस्यायमपवादः, नाप्राप्ते तस्मिन्निदमारभ्यते। यस्तु 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' (२.४.७१) इति, तस्मिन् प्राप्ते चाप्राप्ते चेति स न बाध्यते—अष्टपुत्रः, अष्टभार्य इति। तदन्तग्रहणमत्रेष्यते। परमाष्टौ। उत्तमाष्टौ। प्रियाष्टान इत्यत्रात्वस्याभावादौश्त्वं न भवति॥

षड्भ्यो लुक्॥ २२ ॥

षट्संज्ञकेभ्य उत्तरयोर्जश्शसोर्लुग् भवति। षट् तिष्ठन्ति। षट् पश्य। पञ्च। सप्त। नव। दश। षट्प्रधानात् तदन्तादपि भवति। परमषट्। उत्तमषट्। यत्र तूपसर्जनं षट् ततो न भवति—प्रियषषः, प्रियपञ्चान इति॥

स्वमोर्नपुंसकात्॥ २३ ॥

सु अम् इत्येतयोर्नपुंसकादुत्तरयोर्लुग् भवति। दधि तिष्ठति। दधि पश्य। मधु तिष्ठति। मधु पश्य। त्रपु। जतु। तद् ब्राह्मणकुलमित्यत्र लुका त्यदाद्यत्वं (७.२.१०२) बाध्यते पूर्वविप्रतिषेधेन, नित्यत्वाद् वा। लुको हि निमित्तम् 'अतोऽम्' (७.१.२४) इति लक्षणान्तरेण विहन्यते, न पुनस्त्यदाद्यत्वेनैव। 'यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यं भवति' (परि० ४७)॥

अतोऽम्॥ २४ ॥

अकारान्ताद् नपुंसकादुत्तरयोः स्वमोरमित्ययमादेशो भवति। कुण्डं तिष्ठति। कुण्डं पश्य। वनम्। पीठम्। मकारः कस्माद् न क्रियते ? दीर्घत्वं (७.३.१०२) प्राप्नोति॥

अद्ड् डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः॥ २५ ॥

डतरादिभ्यः परयोः स्वमोरद्ड् इत्ययमादेशो भवति। कतरत् तिष्ठति। कतरत् पश्य। कतमत् तिष्ठति। कतमत् पश्य। इतरत्। अन्यतरत्। अन्यत्। पञ्चभ्य इति किम् ? नेमं तिष्ठति। नेमं पश्य। डित्करणं किम् ? कतरत् तिष्ठतीत्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घो मा भूत्। इह तु कतरत् पश्येति स्थानिवद्भावादमिपूर्वत्वेन (६.१.१०७) अपि सिध्यति। एवं तर्हि तकारादेश एव कस्माद् न विधीयते ? हे कतरदिति संबुद्धेर्लोपो मा भूत्।

अपृक्तश्चेदमो दोषो निवृत्ते डतरादिषु।
अद्ड्डित्त्वाड् डतरादीनां न लोपो नापि दीर्घता॥

नेतराच्छन्दसि॥ २६ ॥

इतरशब्दादुत्तरयोः स्वमोश्छन्दसि विषयेऽद्डादेशो न भवति। मृतंमितर-माण्डमंवापद्यत (मै० सं० १.६.१२)। वार्त्रघ्नमितरम्। छन्दसीति किम् ? इतरत् काष्ठम्। इतरत् कुड्यम्। 'अतोऽम्' (७.१.२४) इत्यस्मादनन्तरमितराच्छन्दसीति

---

१ - ' परमषट् ' इति नास्ति है०। २ - ' वनम् ' इति नास्ति है०।

वक्तव्ये नेतराच्छन्दसीति वचनं योगविभागार्थम्। एकतराद्धि सर्वत्र छन्दसि भाषायां प्रतिषेध इष्यते। एकतरं तिष्ठति, एकतरं पश्येति॥

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्॥ २७ ॥

युष्मदस्मदित्येताभ्यामुत्तरस्य ङसोऽशित्ययमादेशो भवति। तव स्वम्। मम स्वम्। शित्करणं सर्वादेशार्थम्। अन्यथा ह्यादेशव्यपदेशप्रक्लृप्त्यर्थमादेरेव स्यात् , ततश्च 'योऽचि' (७.२.८९) इत्येतद् न स्यात्॥

ङे प्रथमयोरम्॥ २८ ॥

ङे इत्यविभक्तिकोऽयं निर्देशः। ङ इत्येतस्य प्रथमयोश्च विभक्त्योः प्रथमाद्वितीययो-र्युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरयोरमित्ययमादेशो भवति। तुभ्यं दीयते। मह्यं दीयते। प्रथमयोः— त्वम्। अहम्। युवाम्। आवाम्। यूयम्। वयम्। त्वाम्। माम्। युवाम्। आवाम्॥

शसो न॥ २९ ॥

युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य शसो नकारादेशो भवति। युष्मान् ब्राह्मणान्। अस्मान् ब्राह्मणान्। युष्मान् ब्राह्मणीः। अस्मान् ब्राह्मणीः। युष्मान् कुलानि। अस्मान् कुलानि॥

भ्यसो भ्यम्॥ ३० ॥

युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य भ्यसो भ्यमित्ययमादेशो भवति। युष्मभ्यं दीयते। अस्मभ्यं दीयते। भ्यमादेशे कृते शेषे लोपे (७.२.९०) च 'बहुवचने झल्येत्' (७.३.१०३) इत्येत्वं प्राप्नोति। तद् 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य' (परि० ९२) इति न भवति। केचित् पुनरभ्यमादेशमेत्वनिवृत्त्यर्थं कुर्वन्ति। येषां तु शेषे लोपष्टिलोपस्ते-षामभ्यमादेश एव। उदात्तनिवृत्तिस्वरः (६.१.१६१) चादेरेव भवति॥

पञ्चम्या अत्॥ ३१ ॥

पञ्चम्या भ्यसो युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्य अदित्ययमादेशो भवति। युष्मद् गच्छन्ति। अस्मद् गच्छन्ति॥

---

१ - ' वक्तव्यम् ' इत्येव मुद्रितेषु पाठः।

२ - ' अलिङ्गे वा युष्मदस्मदी ' इति पाठोऽधिको यथापदमञ्जरि।

एकवचनस्य च॥ ३२ ॥

पञ्चम्या एकवचनस्य युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्यादित्ययमादेशो भवति। त्वद् गच्छन्ति। मद् गच्छन्ति॥

साम आकम्॥ ३३ ॥

साम इति षष्ठीबहुवचनमागतसुट्कं गृह्यते। तस्य युष्मदस्मद्भ्यामुत्तरस्याकमित्ययमादेशो भवति। युष्माकम्। अस्माकम्। अथ किमर्थमागतसुट्को गृह्यते, न ह्यादेशविधानकाले सुड् विद्यते ? तस्यैव तु भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थम्। आदेशे कृते हि शेषे लोपे (७.२.९०) युष्मदस्मदोरकारान्तत्वात् सुट् प्राप्नोति, स स्थानिन्यन्तर्भूतत्वाद् निवर्तते। दीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम्। अकमि तु सति ह्रस्वकरणे तद्विधानसामर्थ्यादेव सवर्णदीर्घत्वं न प्राप्नोति। तत्सामर्थ्यमेत्वं प्रति भविष्यतीति अकारकरणमेत्वनिवृत्त्यर्थमिति 'अतो गुणे' (६.१.९७) पररूपत्वं स्यात्॥

आत औ णलः॥ ३४ ॥

आकारान्तादङ्गादुत्तरस्य णल औकारादेशो भवति। पपौ। तस्थौ। जग्लौ। मम्लौ। अत्रौत्वमेकादेशः स्थानिवद्भावो द्विर्वचनमित्यनेन क्रमेण कार्याणि क्रियन्ते। एकादेशादनवकाशत्वादौत्वम्, द्विर्वचनादपि परत्वादेकादेश इति॥

तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम्॥ ३५ ॥

तु हि इत्येतयोराशिषि विषये तातङादेशो भवत्यन्यतरस्याम्। जीवताद् भवान्। जीवतात् त्वम्। जीवतु भवान्। जीव त्वम्। ङित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थमिति सर्वादेशस्तातङ् भवति। ङित्त्वात् चास्य स्थानिवद्भावाद् यत् पित्त्वं प्राप्नोति तद् निवर्तते। ङित् च पिद् न भवति। तेन 'ब्रुव ईट्' (७.३.९३) इति ब्रूताद् भवानितीड् न भवति। आशिषीति किम् ? ग्रामं गच्छतु भवान्। गच्छ त्वम्॥

तातङि ङित्त्वं संक्रमकृत् स्यादन्त्यविधिश्चेत् तच्च तथा न।
हेरधिकारे हेरधिकारो लोपविधौ तु ज्ञापकमाह ॥ १ ॥
तातङो ङित्त्वसामर्थ्याद् नायमन्त्यविधिः स्मृतः ।
न तद्वदनङादीनां तेन तेऽन्त्यविकारजाः ॥ २ ॥

---

१ - ' स्थान्यन्तर्भूतत्वात् ' इति है० तारा०।

विदेः शतुर्वसुः॥ ३६ ॥

'विद ज्ञाने' (अदा० ५७) इत्येतस्माद् धातोरुत्तरस्य शतुर्वसुरादेशो भवति। विद्वान्, विद्वांसौ, विद्वांसः। स्थानिवद्भावादुगित्कार्ये सिद्धे वसोरुकारकरणं 'वसोः संप्रसारणम्' (६.४.१३१) इत्यत्र क्वसोरपि सामान्यग्रहणार्थम्। 'एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य' (व्या० प० ५२) इत्येतदपि न भवति। तथा सत्युकारकरणमनर्थकं स्यात्। अन्यतरस्यांग्रहणं केचिदनुवर्तयन्ति। विदन्, विदन्तौ, विदन्तः॥

समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्॥ ३७ ॥

समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वा इत्येतस्य ल्यबित्ययमादेशो भवति। प्रकृत्य। प्रहृत्य। पार्श्वतः- कृत्य। नानाकृत्य। द्विधाकृत्य। समास इति किम् ? कृत्वा। हृत्वा। अनञ्पूर्व इति किम्? अकृत्वा। अहृत्वा। परमकृत्वा। उत्तमकृत्वा। अनञिति हि नञोऽन्यदनञ् नञ्सदृशम् (परि० ७४) अव्ययं परिगृह्यते। तेन नञ् अनव्ययं चानञ् न भवति। स्नात्वाकालक इत्यादिषु मयूरव्यंसकादिषु (२.१.७२) निपातनाद् ल्यबादेशो न भवति। अथ वा समास इति निर्धारणे सप्तमी। तेन क्त्वान्तः समास एव परिगृह्यते। स च 'येन विधिस्तदन्तस्य' (१.१.७२) इत्यनेन तदन्तविधिना, न तु 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्व-स्यापि०' (परि० २८) इति। तथा चानञ्पूर्व इत्युच्यते। गतिकारकपूर्वस्यैव तु ग्रहणे सति नञ्पूर्वस्य प्रसङ्ग एव नास्ति, नञ् न गतिर्न च कारकमिति। प्रधाय, प्रस्थायेत्यादिषु हिप्रभृतीनन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब् बाधते (परि० ५४) एवेति ज्ञापितम् एतत् (२.४.३६)॥

क्त्वापिच्छन्दसि॥ ३८ ॥

समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वा इत्येतस्य क्त्वा इत्ययमादेशो भवति, अपिशब्दाल्ल्यबपि भवति छन्दसि विषये। कृष्णं वांसो यंजमानं परिधापयित्वा (काठ० सं० ११.१०)। प्र१॒त्य- ञ्चंम१॒र्कं प्रंत्यर्प॒यि॒त्वा (शौ० सं० १२.२.५५)। ल्यबपि भवति—उद्धृत्य जुहुयात् (काठ० सं० ६.६)। वा छन्दसीति नोक्तं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम्। तेनासमासे ल्यब् भवति। अर्च्य तान् देवान् गतः। छन्दोऽधिकार 'आज्जसेरसुक्' (७.१.५०) इति यावत्॥

---

१ - 'नञा अन्यदनञ्', 'नञाऽन्यदनञ्' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।

२ - 'जुहोति' इति सार्वत्रिकः पाठः।

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः॥ ३९ ॥

छन्दसि विषये सुपां स्थाने सु लुक् पूर्वसवर्ण आ आत् शे या डा ड्या याच् आल् इत्येत आदेशा भवन्ति। सु — अनृक्षरा ऋजवः सन्तु पन्थाः (ऋ० १०.८५.२३)। पन्थान इति प्राप्ते ॥ सुपां सुपो भवन्तीति वक्तव्यम्॥ धुरि दक्षिणायाः (ऋ० १.१६४.९)। दक्षिणायामिति प्राप्ते ॥ तिङां तिङो भवन्तीति वक्तव्यम्॥ चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति (ऋ० १.१६२.६)। तक्षन्तीति प्राप्ते। लुक्—आर्द्रे चर्मन् (तै० सं० ७.५.९.३)। लोहिते चर्मन् (काठ० सं० २४.२)। चर्मणीति प्राप्ते। हविर्धाने यत् सुन्वन्ति तत् सामिधेनीरन्वाह। यस्मिन् सुन्वन्ति तस्मिन् सामिधेनीरिति प्राप्ते। पूर्वसवर्णः—धीती (ऋ० १.१६४.८)। मती (ऋ० १.८२.२)। सुष्टुती (ऋ० २.३२.४)। धीत्या मत्या सुष्टुत्येति प्राप्ते। आ—द्वा यन्तारा (तै० सं० ४.६.९.३)। द्वौ यन्तारौ इति प्राप्ते। आत्—न ताद् ब्राह्मणाद् निन्दामि। न तान् ब्राह्मणानिति प्राप्ते। शे—न युष्मे वाजबन्धवः (ऋ० ८.६८.१९)। अस्मे इन्द्राबृहस्पती (ऋ० ४.४९.४)। यूयं वयमिति प्राप्ते। यूयादेशो वयादेशश्च छान्दसत्वाद् न भवति। या—उरुया (मै० सं० २.७.८)। धृष्णुया (ऋ० १.२३.११)। उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते। डा—नाभा पृथिव्याम् (शौ० सं० ७.६२.१)। नाभौ पृथिव्यामिति प्राप्ते। ड्या—अनुष्ट्या च्यावयतात्। अनुष्टुभेति प्राप्ते। याच्—साधुया (ऋ० १०.६६.१२)। साध्विति सोर्लुकि प्राप्ते। आल्—वसन्ता यजेत (मै० सं० २.१.४)। वसन्त इति प्राप्ते ॥ इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम्॥ इया—उर्विया परि ख्यन् (ऋ० १०.१०.२)। दार्विया परिज्मन्। उरुणा, दारुणेति प्राप्ते। डियाच्—सुक्षेत्रिया (ऋ० १.९७.२), सुगात्रिया। सुक्षेत्रिणा सुगात्रिणेति प्राप्ते। ईकारः—दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम् (ऋ० ७.१०३.२)। सरसि शयानमिति प्राप्ते ॥ आङ्याजयारामुपसंख्यानम्॥ आङ्—प्रबाहवा (ऋ० २.३८.२)। प्रबाहुनेति प्राप्ते। अयाच्—स्वप्नया संचसे जनम् (शौ० सं० ५.७.८)। स्वप्नेनेति प्राप्ते। अयार्—सिन्धुमिव नावया (ऋ० १.९७.८)। नावेति प्राप्ते॥

---

१ - ‘ रोहिते ’ इति काठ० सं० ।

२ - ‘ अनुष्टुयोच्च्यावयतात् ’ (मै० सं० ४.१३.४.२५) इति है०। नायं शोधः (अध्रिगुप्रैषपाठः) मूलेन संवदते। हरदत्तस्तु ‘ अनुष्ट्योच्च्यावयतात् ’ इत्येवमध्रिगुप्रैषपाठमुद्धृत्य, ‘ अनुष्टा ’ इत्यस्य तृतीयाया रूपमिदमिति व्याचख्यौ। अनुष्ठ्यानुष्ठायानुक्रमेणेति सायणः (तै० ब्रा० ३.६.६.३), अनुष्ठ्यानुष्ठानक्रिययेति दुर्गः (निरु० ५.११) चात्रानुकूलौ।

३ - ‘ सुगातुया ’ इति है०।

अमो मश्॥ ४० ॥

अम् इति मिबादेशो गृह्यते। तस्य छन्दसि विषये मशादेशो भवति। वधीं वृत्रम् (ऋ० १.१६५.८)। क्रमीं वृक्षस्य शाखाम्। लुङि 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (६.४.७५) इत्यडागमाभावः। शित्करणं सर्वादेशार्थम्। मकारस्यापि हि मकारवचनमनुस्वार-निवृत्त्यर्थं स्यात्॥

लोपस्त आत्मनेपदेषु॥ ४१ ॥

आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य छन्दसि विषये लोपो भवति। देवा अदुह्र (मै० सं० ४.२.१३)। गन्धर्वाप्सरसो अदुह्र (मै० सं० ४.२.१३)। अदुहतेति प्राप्ते। दुहाम-श्विभ्यां पयो अघ्न्येयम् (ऋ० १.१६४.२७)। दुग्धामिति प्राप्ते। दक्षिणतः पुमान् स्त्रियमुपशये (काठ० सं० २०.६)। शेत इति प्राप्ते। अपीत्यधिकाराद् न भवति—तत्र आत्मानमनृतं कुरुते। आत्मनेपदेष्विति किम् ? उत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्बिलम् (तै० ब्रा० ३.७.४.१६)॥

ध्वमो ध्वात्॥ ४२ ॥

छन्दसि विषये ध्वमो ध्वादित्ययमादेशो भवति। अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् (काठ० सं० १६.२१)। वारयध्वमिति प्राप्ते॥

यजध्वैनमिति च॥ ४३ ॥

यजध्वमित्येतस्य एनमित्येतस्मिन् परतो मकारलोपो निपात्यते वकारस्य च यकारः छन्दसि विषये। यजध्वैनं प्रियमेधाः (ऋ० ८.२.३७)। यजध्वमेनमिति प्राप्ते॥

तस्य तात्॥ ४४ ॥

तशब्दस्य लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तादित्ययमादेशो भवति। गात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतात् (मै० सं० ४.१३.४)। कृणुतेति प्राप्ते। ऊवध्यगोहं पार्थिवं खनतात् (मै० सं० ४.१३.४)। खनतेति प्राप्ते। अस्ना रक्षः संसृजतात् (मै० सं० ४.१३.४)। संसृजतेति प्राप्ते। सूर्यं चक्षुर्गमयतात् (मै० सं० ४.१३.४)। गमयतेति प्राप्ते॥

---

१ - 'अमः प्रति' इत्यपपाठो है०।

२ - 'बह्वृचास्तु वकारमेवाधीयत' इति पदमञ्जरी।

तप्तनप्तनथनाश्च॥ ४५ ॥

तस्येति वर्तते। छन्दसि विषये तस्य स्थाने तप् तनप् तन थन इत्येत आदेशा भवन्ति। तप्—शृणोत ग्रावाणः (तै० सं० १.३.१३.१)। शृणुतेति प्राप्ते। सुनोता (ऋ० ७.३२.८)। सुनुतेति प्राप्ते। तनप्—सं वरत्रा[1] दधातन (ऋ० १०.१०१.५)। धत्तेति प्राप्ते। तन—जुजुष्टन (ऋ० ४.३६.७)। जुषतेति प्राप्ते। छान्दसत्वात् श्लुः। थन—यदिष्ठन। यदिच्छतेति प्राप्ते। पित्करणमङित्त्वार्थम्॥

इदन्तो मसि॥ ४६ ॥

छन्दसि विषये मसीत्ययं शब्द इकारान्तो भवति। मसः सकारान्तस्य इकारागमो भवति, स च तस्यान्तो भवति। तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः। पुनस्त्वो[1]द् दीपयामसि (शौ० सं० १२.२.५)। उद्दीपयाम इति प्राप्ते। शलभान् भञ्जयामसि (पै० सं० ५.२०.४)। भञ्जयाम इति प्राप्ते। त्वयि रात्रि वसामसि (शौ० सं० १६.४७.६)। वसाम इति प्राप्ते॥

क्त्वो यक्॥ ४७ ॥

क्त्वा इत्येतस्य यगागमो भवति छन्दसि विषये। दत्त्वा[1]य (ऋ० १०.८५.३३) सविता धियः। दत्त्वेति प्राप्ते। 'क्त्वापिच्छन्दसि' (७.१.३८) इत्यस्यानन्तरमिदं कस्माद् नोच्यते ? समास इति तत्रानुवर्तते॥

इष्ट्वीनमिति च॥ ४८ ॥

इष्ट्वीनमित्ययं शब्दो निपात्यते छन्दसि विषये। यजेः क्त्वाप्रत्ययान्तस्य ईनमादेशोऽन्त्यस्य निपात्यते। इष्ट्वीनं देवान्। इष्ट्वा देवानिति प्राप्ते। पीत्वीनमित्यपीष्यते। चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् सिद्धम्॥

स्नात्व्यादयश्च॥ ४६ ॥

स्नात्वी इत्येवमादयः शब्दा निपात्यन्ते छन्दसि विषये। स्नात्वी मलादिव (मै० सं० ३.११.१०)। स्नात्वेति प्राप्ते। पीत्वी सोमस्य वावृधे (ऋ० ३.४०.७)। पीत्वेति प्राप्ते। प्रकारार्थोऽयमादिशब्दः॥

---

१ - ' यति ष्ठन ' इति ऋक्पाठः (ऋ० १०.६३.६)। द्र०—पदमञ्जरी।

२ - ' वासयामसि, वासयामः ' इति बाल०।

आज्जसेरसुक्॥ ५० ॥

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य जसेरसुगागमो भवति छन्दसि विषये। ब्राह्मणास१ः पितर१ः सोम्यासः (ऋ० ६.७५.१०)। ब्राह्मणाः सोम्या इति प्राप्ते। ये पूर्वासो य उपरासः (ऋ० १०.१५.२) इत्यत्र परत्वादसुकि पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् (परि० ३९) शीभावः प्राप्तः, 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेव' (परि० ४०) इति न भवति॥

अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि॥ ५१ ॥

छन्दसीत्यतः प्रभृति निवृत्तम्। अश्व क्षीर वृष लवण इत्येतेषामङ्गानामात्मप्रीतिविषये क्यचि परतोऽसुगागमो भवति। अश्वस्यति वडवा। क्षीरस्यति माणवकः। वृषस्यति गौः। लवणस्यत्युष्ट्रः। आत्मप्रीताविति किम् ? अश्वीयति। क्षीरीयति। वृषीयति। लवणीयति ॥ अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामिति वक्तव्यम्॥ क्षीरलवणयोर्लालसायामिति वक्तव्यम्॥ तृष्णातिरेको लालसा। अन्यत्रात्मप्रीतावपि न भवति। अपर आह ॥ सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुग् वक्तव्यः॥ दध्यस्यति, मध्वस्यति इत्येवमाद्यर्थम्। अपर आह ॥ सुग् वक्तव्यः॥ दधिस्यति, मधुस्यति इत्येवमाद्यर्थम्॥

आमि सर्वनाम्नः सुट्॥ ५२ ॥

आदिति वर्तते। अवर्णात् सर्वनाम्न उत्तरस्यामः सुडागमो भवति। सर्वेषाम्। विश्वेषाम्। येषाम्। तेषाम्। सर्वासाम्। यासाम्। तासाम्। आदित्येव—भवताम्। आमीति षष्ठीबहुवचनं गृह्यते, न 'ङेराम् नद्याम्नीभ्यः' (७.३.११६) इति, तस्य हि परत्वादाड्याट्स्याटो भवन्ति। यश्च किमेत्तिङव्ययघादामु (५.४.११), आमश्च लिटि (३.१.३५), न तौ सर्वनाम्नः स्तः। सानुबन्धकाविति वा तौ न गृह्येते (परि० ८१)। आमीति सप्तमीनिर्देश उत्तरार्थः। इह तु सर्वनाम्न इति पञ्चमीनिर्देशात् 'तस्मादित्युत्तरस्य' (१.१.६७) इति षष्ठीप्रक्लृप्तिर्भविष्यति॥

त्रेस्त्रयः॥ ५३ ॥

त्रि इत्येतस्य आमि परे त्रय इत्ययमादेशो भवति। त्रयाणाम्। त्रीणामित्यपि छन्दसीष्यते। त्रीणामपि समुद्राणामिति॥

ह्रस्वनद्यापो नुट्॥ ५४॥

ह्रस्वान्ताद् नद्यन्तादाबन्ताच्चोत्तरस्यामो नुडागमो भवति। ह्रस्वान्तात् तावत्—

वृक्षाणाम्। प्लक्षाणाम्। अग्नीनाम्। वायूनाम्। कर्तॄणाम्। नद्यन्तात्—कुमारीणाम्। किशोरीणाम्। गौरीणाम्। शार्ङ्गरवीणाम्। लक्ष्मीणाम्। ब्रह्मबन्धूनाम्। वीरबन्धूनाम्। आबन्तात्—खट्वानाम्। मालानाम्। बहुराजानाम्। कारीषगन्ध्यानाम्॥

षट्चतुर्भ्यश्च॥ ५५ ॥

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुःशब्दाच्चोत्तरस्यामो नुडागमो भवति। षण्णाम्। पञ्चानाम्। सप्तानाम्। नवानाम्। दशानाम्। चतुर्णाम्। रेफान्तायाः संख्यायाः षट्संज्ञा न विहिता, 'षड्भ्यो लुक्' (७.१.२२) इति लुग् मा भूत्। बहुवचननिर्देशादत्र संख्याप्रधानस्य ग्रहणं भवति। परमषण्णाम्। परमपञ्चानाम्। परमसप्तानाम्। परमचतुर्णाम्। उपसर्जनी-भूतायास्तु संख्याया न भवति। प्रियषषाम्। प्रियपञ्च्ञाम्। प्रियचतुरामिति॥

श्रीग्रामण्योश्छन्दसि॥ ५६ ॥

श्री ग्रामणी इत्येतयोश्छन्दसि विषय आमो नुडागमो भवति। श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम् (ऋ० १०.४५.५)। अपि तत्र सूतग्रामणीनाम् (काठ० सं० २८.३)। श्रीशब्दस्य 'वामि' (१.४.५) इति विकल्पेन नदीसंज्ञा, तत्र नित्यार्थं वचनम्। सूतग्रामणी-नामिति यदा सूताश्च ते ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यो भवन्ति तदर्थमिदं वचनम्। यदा तु सूतश्च ग्रामणीश्च सूतग्रामणि, सूतग्रामणि च सूतग्रामणि च सूतग्रामणि चेति सूतग्रामणीनामिति, तदा ह्रस्वादित्येव सिद्धम्॥

गोः पादान्ते॥ ५७ ॥

गो इत्येतस्माद्दृक्पादान्ते वर्तमानादुत्तरस्यामो नुडागमो भवति। विद्मा हि त्वा गोपतिं शूर गोनाम् (ऋ० १०.४७.१)। पादान्त इति किम् ? गवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः (ऋ० २.२३.१८)। 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' (परि० ३५) इति पादान्तेऽपि क्वचिद् न भवति। हन्तारं शत्रूणां कृधि विराजं गोपतिं गवाम् (ऋ० १०. १६६.१)॥

इदितो नुम् धातोः॥ ५८ ॥

इदितो धातोर्नुमागमो भवति। कुडि—कुण्डिता। कुण्डितुम्। कुण्डितव्यम्। कुण्डा। हुडि—हुण्डिता। हुण्डितुम्। हुण्डितव्यम्। हुण्डा। इदित इति किम् ? पचति।

---

१ - 'प्रियपञ्चाम्' इत्यपपाठो हैo ।

२ - 'ते' इति यथापदमञ्जरि नेष्यते, यथान्यासं त्विष्यत एव।

पठति। अयं धातूपदेशावस्थायामेव नुमागमो भवति, कुण्डा हुण्डेति 'गुरोश्च हलः' (३.३.१०३) इत्यकारप्रत्ययो यथा स्यात्। तथा हि 'धिन्विकृण्व्योर च' (३.१.८०) इति प्रत्ययविधावेव नुमनुषक्तयोर्ग्रहणम्। धातुग्रहणं चेह क्रियते धातूपदेशकाल एव नुमागमो यथा स्यादित्येवमर्थम्। तासिसिचोरिदित्कार्यं नास्तीत्युच्चारणार्थो निरनुनासिक इकारः पठ्यते। अमंस्तेत्येवमादौ हि 'हनः सिच्' (१.२.१४) इति कित्त्वविधानसामर्थ्याद् नकारलोपो न भवति। मन्तेत्यत्रापि 'असिद्धवदत्राभात्' (६.४.२२) इति टिलोपस्यासिद्धत्वाद् नलोपो न भवति। इह कस्माद् न भवति—भेत्ता छेत्तेति ? 'इरितां समुदायस्येत्संज्ञा' (महाभाष्य १.२६३) इतीदित्त्वं नास्ति। अवयवशोऽपीत्संज्ञायां सत्यां 'गोः पादान्ते' (७.१.५७) इतोऽन्तग्रहणमनुवर्तयितव्यम्। तेनान्तेदितो धातवो गृह्यन्ते॥

शे मुचादीनाम्॥ ५९॥

शे प्रत्यये परतो मुचादीनां नुमागमो भवति। मुच्लृ—मुञ्चति। लुप्लृ—लुम्पति। विद्लृ—विन्दति। लिपि—लिम्पति। सिचू—सिञ्चति। कृती—कृन्तति। खिद—खिन्दति। पिश—पिंशति। श इति किम् ? मोक्ता। मोक्तुम्। मोक्तव्यम्। मुचादीनामिति किम् ? तुदति। नुदति ॥ **शे तृम्फादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम्॥** के पुनस्तृम्फादयः ? 'तृफ तृम्फ तृप्तौ' (तुदा० २६), 'दृफ दृम्फ उत्क्लेशे' (तुदा० २८), 'गुफ गुम्फ ग्रन्थे' (तुदा० ३१), 'उभ उम्भ पूरणे' (तुदा० ३२), 'शुभ शुम्भ शोभार्थे' (तुदा० ३३) इत्यत्र ये सानुषङ्गास्तृम्फादयः, तेषाम् 'अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति' (६.४.२४) इत्यनुनासिकलोपे कृते नुम् विधीयते, स च विधानसामर्थ्याद् न लुप्यते। तृम्फति। दृम्फति। गुम्फति। उम्भति। शुम्भति। ये तु निरनुषङ्गास्तेषां तृफति, दृफति, गुफति, उभति, शुभतीत्येवं भवति॥

मस्जिनशोर्झलि॥ ६० ॥

मस्जि नशि इत्येतयोरङ्गयोर्झलादौ प्रत्यये नुमागमो भवति। मङ्क्ता। मङ्क्तुम्। मङ्क्तव्यम्। नंष्टा। नंष्टुम्। नंष्टव्यम्। झलीति किम् ? मज्जनम्। नशनम्। 'मस्जेरन्त्यात् पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुषङ्गादिलोपार्थम्' (१.१.४७ वा०)। मग्नः। मग्नवान्॥

रधिजभोरचि॥ ६१ ॥

रधि जभि इत्येतयोरजादौ प्रत्यये नुमागमो भवति। रन्धयति। रन्धकः। साधुरन्धी।

---

१ - जयादित्यस्तु सानुनासिकं मन्यते। द्र० — 'स्यतासी लृलुटोः' (३.१.३३)।

२ - 'नशिता' इति बाल०।

रन्धंरन्धम्। रन्धो वर्तते। जम्भयति। जम्भकः। साधुजम्भी। जम्भंजम्भम्। जम्भो वर्तते। परापि सती वृद्धिर्नुमा बाध्यते, नित्यत्वात्। अचीति किम्? रद्धा। जभ्यम्॥

नेट्यलिटि रधेः॥ ६२ ॥

इडादावलिटि प्रत्यये परे रधेर्नुमागमो न भवति। रधिता। रधितुम्। रधितव्यम्। इटीति किम्? रन्धनम्। रन्धकः। अलिटीति किम्? ररन्धिव। ररन्धिम। नुमि कृते संयोगान्तत्वाद् 'असंयोगाल्लिट् कित्' (१.२.५) इति कित्त्वं नास्तीति नलोपो न भवति। अथ क्वसौ कथं भवितव्यम्? रेधिवानिति। कथम्? एत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरिडागमः क्रियते, ततो नुमागमः, तस्यौपदेशिककित्त्वाश्रयो लोपः। अथेटि लिटीत्येवं नियमः कस्माद् न क्रियते, लिट्येवेटि नान्यत्रेति? विपरीतमप्यवधारणं संभाव्येत, इट्येव लिटि नान्यत्रेति। तथा हि सति ररन्धेत्यत्र न स्यात्, रधितेत्यत्र च स्यादेव॥

रभेरशब्लिटोः॥ ६३ ॥

रभेरङ्गस्य शब्लिड्वर्जितेऽजादौ प्रत्यये परतो नुमागमो भवति। आरम्भयति। आरम्भकः। साध्वारम्भी। आरम्भमारम्भम्। आरम्भो वर्तते। अशब्लिटोरिति किम्? आरभते। आरेभे। अचीत्येव—आरब्धा॥

लभेश्च॥ ६४ ॥

लभेश्चाजादौ प्रत्यये शब्लिड्वर्जिते नुमागमो भवति। लम्भयति। लम्भकः। साधुलम्भी। लम्भंलम्भम्। लम्भो वर्तते। अशब्लिटोरित्येव—लभते। लेभे। अचीत्येव—लब्धा। लभेश्च पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम्॥

आङो यि॥ ६५ ॥

आङ उत्तरस्य लभेर्यकारादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति। आल१म्भ्यां गौः। आल१म्भ्यां वडवा। प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेर्नुमि कृते विहतम्[1] अदुपधत्वमिति 'ऋहलोर्ण्यत्' (३.१.१२४) इति ण्यत्प्रत्ययः, तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन (६.२.१३९) अन्तस्वरितत्वं (६.१.१८५) भवति। यति तु पुनरुत्तरपदाद्युदात्तत्वं (६.१.२१३) स्यात्। आङ इति किम्? लभ्यम्। कथम् अग्निष्टोमं आलंभ्यः (मै० सं० ३.९.५) इति? 'सर्वे

---

१ - 'विहितम्' इत्यपपाठो है०।

२ - 'अदुपधत्वाद् यत्प्रत्ययान्तमेतत्। यीति किम्? आलब्धा' इत्यधिकं क्वचित्।

विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' (परि० ३५)। अथ वा आलभ्य इत्यत्र नुमि कृतेऽनुषङ्ग-लोपः क्रियते॥

उपात् प्रशंसायाम् ॥ ६६ ॥

उपादुत्तरस्य लभेः प्रशंसायां गम्यमानायां यकारादिप्रत्ययविषये नुमागमो भवति। उ॒प॒ल॒म्भ्या॑ भवता विद्या। उ॒प॒ल॒म्भ्या॑नि धनानि। ण्यत्प्रत्ययान्तत्वादन्तस्वरितत्वमेव। प्रशंसायामिति किम् ? उपलभ्यमस्माद् वृषलात् किंचित्। पोरदुपधत्वात् (३.१.९८) यत्प्रत्ययान्तमिदम्॥

उपसर्गात् खल्घञोः॥ ६७ ॥

उपसर्गादुत्तरस्य लभेः खल्घञोः परतो नुमागमो भवति। ईषत्प्रलम्भः। सुप्रलम्भः। दुष्प्रलम्भः। घञि—प्रलम्भः। विप्रलम्भः। सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः। उपसर्गादेव लभेः खल्घञोः परतो नुमागमो भवति, नान्यत्र। ईषल्लभः। लाभो वर्तते॥

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्॥ ६८ ॥

सु दुरित्येताभ्यां केवलाभ्यामन्योपसर्गरहिताभ्यामुपसृष्टस्य लभेः खल्घञोः परतो नुमागमो भवति। सुलभम्। दुर्लभम्। घञि—सुलाभः। दुर्लाभः। केवलाभ्यामिति किम् ? सुप्रलम्भः। दुष्प्रलम्भः। सुदुर्भ्यामिति तृतीयां मत्वा केवलग्रहणं क्रियते। पञ्चम्यां हि व्यवहितत्वादेवाप्रसङ्गः। अतिसुलभमित्यत्र कर्मप्रवचनीयत्वादतेः केवल एव सुशब्द उपसर्ग इति भवति प्रतिषेधः। यदा त्वतिशब्दो न कर्मप्रवचनीयः, तदा नुम् भवत्येव—अतिसुलम्भ इति। पञ्चमीनिर्देशपक्षेऽप्येवमर्थं केवलग्रहणं कर्तव्यम्॥

विभाषा चिण्णमुलोः॥ ६९ ॥

चिण् णमुल् इत्येतयोर्विभाषा लभेर्नुम् भवति। अलाभि, अलम्भि। लाभंलाभम्, लम्भंलम्भम्। व्यवस्थितविभाषा (परि० ९६) चेयम्, तेनानुपसृष्टस्य विकल्पः, उपसृष्टस्य नित्यं नुम् भवति। प्रालम्भि। प्रलम्भंप्रलम्भम्॥

उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः॥ ७० ॥

उगितामङ्गानां धातुवर्जितानामञ्चतेश्च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति। भवतु—भवान्, भवन्तौ, भवन्तः। ईयसुन्—श्रेयान्, श्रेयांसौ, श्रेयांसः। शतृ—पचन्,

---

१ - 'अथवालभ्य' इत्यस्य स्थाने 'आलभ्यते' इति पाठो यथान्यासं युक्तः स्यात्। यथापदमञ्जरि तु 'अथ वा आलभ्यः' इत्येव। २ - द्विर्वचनरहितः पाठो मुद्रितेषु।

पचन्तौ, पचन्तः। अञ्चतेः—प्राङ्, प्राञ्चौ, प्राञ्चः। उगिदचामिति किम् ? दृषद्, दृषदौ, दृषदः। सर्वनामस्थान इति किम् ? भवतः पश्य। श्रेयसः पश्य। अञ्चतिग्रहणं नियमार्थम्, अञ्चतेरेव धातोरन्यस्य मा भूत्। उखास्रत्। पर्णध्वत्। अधातोरिति किम्? अधातुभूतपूर्वस्यापि यथा स्यात्। गोमन्तमिच्छति गोमत्यति, गोमत्यतेरप्रत्ययो गोमान्। अत्र हि धातुत्वादञ्चतिग्रहणाद् न स्यात्॥

युजेरसमासे॥ ७१ ॥

युजेरसमासे सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति। युङ्, युञ्जौ, युञ्जः। असमास इति किम् ? अश्वयुक्, अश्वयुजौ, अश्वयुजः। युजेरितीकारनिर्देशाद् 'युज समाधौ' (दिवा० ६६) इत्यस्य ग्रहणं न भवति। युजमापन्ना ऋषयः॥

नपुंसकस्य झलचः॥ ७२ ॥

नपुंसकस्य झलन्तस्याजन्तस्य च सर्वनामस्थाने परतो नुमागमो भवति। उदश्विन्ति। शकृन्ति। यशांसि। पयांसि। अजन्तस्य—कुण्डानि। वनानि। त्रपूणि। जतूनि। नपुंसकस्येति किम् ? अग्निचिद् ब्राह्मणः। झलच इति किम् ? बहुपुरि। बहुधुरि। विमलदिवि। चत्वारि। अहानि। उगितो झलन्तस्य नपुंसकस्य परत्वादनेनैव नुम् भवति। श्रेयांसि। भूयांसि। कुर्वन्ति। कृषन्ति ब्राह्मणकुलानि ॥ बहूर्जि प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ बहूर्जि ब्राह्मणकुलानि। अन्त्यात् पूर्वं नुममेक इच्छन्ति। बहूर्ञ्जि ब्राह्मण-कुलानि॥

इकोऽचि विभक्तौ॥ ७३ ॥

इगन्तस्य नपुंसकस्याङ्गस्याजादौ विभक्तौ नुमागमो भवति। त्रपुणी। जतुनी। तुम्बुरुणी। त्रपुणे। जतुने। तुम्बुरुणे। इक इति किम् ? कुण्डे। पीठे। अचीति किम्? उत्तरार्थम्। यद्येवम्, तत्रैव कर्तव्यम्। इह तु करणस्य एतत् प्रयोजनम्—हे त्रपो इत्यत्र नुम् मा भूदिति, 'न ङिसंबुद्ध्योः' (८.२.८) इति नलोपप्रतिषेधः स्यात्। ननु च 'न लुमताङ्गस्य' (१.१.६३) इति प्रत्ययलक्षणे प्रतिषिद्धे विभक्तिरेव नास्ति ? एतदेवाज्ग्रहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधोऽत्र न भवतीति। तथा च संबुद्धिगुणः क्रियते। विभक्ताविति किम् ? तौम्बुरवं चूर्णम्।

इकोऽचि व्यञ्जने मा भूदस्तु लोपः स्वरः कथम्।
स्वरो वै श्रूयमाणेऽपि लुप्ते किं न भविष्यति॥ १ ॥
रायात्वं तिसृभावश्च व्यवधानान्नुमा अपि ।
नुड् वाच्य उत्तरार्थं तु इह किंचित् त्रपो इति॥ २ ॥

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद् गालवस्य॥ ७४ ॥

तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु भाषितपुंस्कमिगन्तं नपुंसकं गालवस्याचार्यस्य मतेन पुंवद् भवति। यथा पुंसि ह्रस्वनुमौ न भवतः, तद्वदत्रापि न भवत इत्यर्थः। ग्रामणीर्ब्राह्मणः, ग्रामणि ब्राह्मणकुलम्। ग्रामण्या ब्राह्मणकुलेन, ग्रामणिना ब्राह्मणकुलेन। ग्रामण्ये ब्राह्मणकुलाय, ग्रामणिने ब्राह्मणकुलाय। ग्रामण्यो ब्राह्मणकुलात्, ग्रामणिनो ब्राह्मण-कुलात्। ग्रामण्यो ब्राह्मणकुलस्य, ग्रामणिनो ब्राह्मणकुलस्य। ग्रामण्योर्ब्राह्मणकुलयोः, ग्रामणिनोर्ब्राह्मणकुलयोः। ग्रामण्यां ब्राह्मणकुलानाम्, 'नुमचिर०' (महाभाष्य ७.१.९६ वा०) इति पूर्वविप्रतिषेधेन नुट्, ग्रामणीनां ब्राह्मणकुलानाम्। ग्रामण्यां ब्राह्मणकुले, ग्रामणिनि ब्राह्मणकुले। शुचिर्ब्राह्मणः, शुचि ब्राह्मणकुलम्। शुचये ब्राह्मणकुलाय, शुचिने ब्राह्मणकुलाय। शुचेर्ब्राह्मणकुलात्, शुचिनो ब्राह्मणकुलात्। शुचेर्ब्राह्मणकुलस्य, शुचिनो ब्राह्मणकुलस्य। शुच्योर्ब्राह्मणकुलयोः, शुचिनोर्ब्राह्मणकुलयोः। शुचौ ब्राह्मण-कुले, शुचिनि ब्राह्मणकुले। तृतीयादिष्विति किम्? ग्रामणिनी ब्राह्मणकुले। शुचिनी ब्राह्मणकुले। भाषितपुंस्कमिति किम्? त्रपुणे। जतुने। इह कस्माद् न भवति— पीलुर्वृक्षः, पीलु फलम्, पीलुने फलायेति? समानायामाकृतौ यद् भाषितपुंस्कं तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते तस्य पुंवद्भावः। इह तु वृक्षाकृतिः प्रवृत्तिनिमित्तं पुंसि शब्दस्य, फलाकृति-र्नपुंसके। तदेतदेवं कथं भवति भाषितपुंस्कमिति? भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्कशब्देनोच्यते। तद्योगादभिधेयमपि यद् नपुंसकं तदपि भाषितपुंस्कम्। तस्य प्रतिपादकं यच्छब्दरूपं तदपि भाषितपुंस्कमिति। इक इत्येव—कीलालपा ब्राह्मणः। कीलालपं ब्राह्मणकुलम्। कीलालपेन ब्राह्मणकुलेन। अचीत्येव—ग्रामणिभ्यां ब्राह्मण-कुलाभ्याम्॥

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ् उदात्तः॥ ७५ ॥

अस्थि दधि सक्थि अक्षि इत्येतेषां नपुंसकानां तृतीयादिष्वजादिषु विभक्तिषु परतोऽ- नङित्ययमादेशो भवति, स चोदात्तो भवति। अस्थ्ना। अस्थ्ने। दध्ना। दध्ने। सक्थ्ना। सक्थ्ने। अक्ष्णा। अक्ष्णे। अस्थ्यादय आद्युदात्ताः, तेषामनङादेशः स्थानिवद्भावाद-नुदात्तः स्यादित्युदात्तवचनम्। तत्र भसंज्ञायामल्लोपे (६.४.१३४) कृत उदात्तनिवृत्ति-स्वरेण (६.१.१६१) विभक्तिरुदात्ता भवति। एतैरस्थ्यादिभिर्नपुंसकैरनपुंसकस्या-प्यङ्गस्य तदन्तग्रहणमिष्यते। प्रियास्थ्ना ब्राह्मणेन। प्रियदध्ना। तृतीयादिष्विति किम्? अस्थिनी। दधिनी। अचीत्येव—अस्थिभ्याम्। दधिभ्याम्॥

छन्दस्यपि दृश्यते॥ ७६ ॥

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ् छन्दस्यपि दृश्यते। यत्र विहितस्ततोऽन्यत्रापि दृश्यते। अचीत्युक्तमनजादावपि दृश्यते। इन्द्रो दधीचो अस्थभिः (ऋ० १.८४.१३)। भद्रं पश्येमाक्षभिः (मा० सं० २५.२१)। तृतीयादिष्वित्युक्तमतृतीयादिष्वपि दृश्यते। अस्थान्युत्कृत्य जुहोति। विभक्तावित्युक्तमविभक्तावपि दृश्यते। अक्षण्वता लाङ्गलेन। अस्थन्वन्तं यदनस्था बिभर्ति (ऋ० १.१६४.४)॥

ई च द्विवचने॥ ७७ ॥

द्विवचने परतश्छन्दसि विषयेऽस्थ्यादीनामीकारादेशो भवति, स चोदात्तः। अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले कपेरिव। अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् (ऋ० १०.१६३.१)। अक्षी इत्यत्र नुम् परत्वादीकारेण बाध्यते। तत्र कृते 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेव' (परि० ४०) इति पुनर्नुम् न क्रियते॥

नाभ्यस्ताच्छतुः॥ ७८ ॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्नुम् न भवति। ददत्, ददतौ, ददतः। दधत्, दधतौ, दधतः। जक्षत्, जक्षतौ, जक्षतः। जाग्रत्, जाग्रतौ, जाग्रतः। शतुरनन्तर ईकारो न विहित इति व्यवहितस्यापि नुमः प्रतिषेधो विज्ञायते॥

वा नपुंसकस्य॥ ७९॥

अभ्यस्तादङ्गादुत्तरो यः शतृप्रत्ययस्तदन्तस्य नपुंसकस्य वा नुमागमो भवति। ददति, ददन्ति कुलानि। दधति, दधन्ति कुलानि। जक्षति, जक्षन्ति कुलानि। जाग्रति, जाग्रन्ति कुलानि॥

आच्छीनद्योर्नुम्॥ ८० ॥

अवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्वा नुमागमो भवति शीनद्योः परतः। तुदती कुले, तुदन्ती कुले। तुदती ब्राह्मणी, तुदन्ती ब्राह्मणी। याती कुले, यान्ती कुले। याती ब्राह्मणी, यान्ती ब्राह्मणी। करिष्यती कुले, करिष्यन्ती कुले। करिष्यती ब्राह्मणी, करिष्यन्ती ब्राह्मणी। अत्रान्तरङ्गत्वादेकादेशे कृते व्यपवर्गाभावादवर्णान्तादङ्गादुत्तरस्य शतुरिति न युज्यते वक्तुम्। 'उभयत आश्रये नान्तादिवत्' (व्या० प० ५१) इत्यन्तादिवद्भावोऽपि नास्ति, भूतपूर्वगत्याश्रयणे (परि० ७६) वा अदती घ्नतीत्येवमादिष्वतिप्रसङ्ग इति ?

१ - तु०—शाबरभाष्ये (जै० सू० २.१.३२) उदाहृतम्।

अत्र समाधिं केचिदाहुः—शतुरवयवे शतृशब्दो वर्तते, अवर्णान्तादङ्गादुत्तरो यः शत्रवयव इति। अपरे पुनराहुः—आदित्येतेन शीनद्यावेव विशेष्येते—अवर्णान्तादङ्गादुत्तरे ये शीनद्यौ तयोः परतः शत्रन्तस्य नुम् भवतीति। तत्र 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्' (व्या० प० ४६) इति तकारेणैव व्यवधानमाश्रयिष्यते। आदिति किम् ? कुर्वती। सुन्वती। शीनद्योरिति किम् ? तुदताम्। नुदताम्॥

शप्श्यनोर्नित्यम्॥ ८१ ॥

शप् श्यन् इत्येतयोः शतुः शीनद्योः परतो नित्यं नुमागमो भवति। पचन्ती कुले। पचन्ती ब्राह्मणी। दीव्यन्ती कुले। दीव्यन्ती ब्राह्मणी। सीव्यन्ती कुले। सीव्यन्ती ब्राह्मणी। नित्यग्रहणं वेत्यस्याधिकारस्य निवृत्त्यर्थम्। इहारम्भसामर्थ्याद् नित्यमुत्तरत्र विकल्प एवेत्याशङ्क्येत॥

सावनडुहः॥ ८२ ॥

सौ परतोऽनडुहोऽङ्गस्य नुमागमो भवति। अनड्वान्। हे अनड्वन्। अत्र केचिदादित्यधिकारादाममोः कृतयोर्नुमं कुर्वन्ति। तेन नुमा आममौ न बाध्येते, आमम्भ्यां च नुमिति। अपरे तु सत्यपि सामान्यविशेषत्व आममोर्नुमश्च समावेशमिच्छन्ति, न बाध्यबाधकभावम्, यथा चिचीषत्यादिषु दीर्घत्वद्विर्वचनयोरिति॥

दृक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि॥ ८३ ॥

दृक् स्ववस् स्वतवस् इत्येतेषां सौ परतो नुमागमो भवति छन्दसि विषये। ईदृङ्। तादृङ्। यादृङ्। स१दृङ् (ऋ० १.६४.७)। स्ववा॑न् (ऋ० १०.६२.६)। स्वत॑वाँः पा॒युर॑ग्ने१ (ऋ० ४.२.६)॥

दिव औत्॥ ८४ ॥

दिवित्येतस्य सौ परत औदित्ययमादेशो भवति। द्यौः। दिविति प्रातिपदिकमस्ति निरनुबन्धकम्। धातुस्तु सानुबन्धकः, स इह न गृह्यते (परि० ८१)। अक्षद्यूः॥

पथिमथ्यृभुक्षामात्॥ ८५ ॥

पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन् इत्येतेषामङ्गानां सौ परत आकार आदेशो भवति। पन्थाः। मन्थाः। ऋभुक्षाः। स्थानिन्यनुनासिकेऽपि आकारोऽनुनासिको न भवति। 'भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न भवति' (परि० १६) इति शुद्धो ह्ययमुच्चार्यते॥

---

१ - 'भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णाति' इति पाठान्तरम्।

इतोऽत् सर्वनामस्थाने॥ ८६ ॥

पथ्यादीनामिकारस्य स्थान अकारादेशो भवति सर्वनामस्थाने परतः। पन्थाः, पन्थानौ, पन्थानः। पन्थानम्, पन्थानौ। मन्थाः, मन्थानौ, मन्थानः। मन्थानम्, मन्थानौ। ऋभुक्षाः, ऋभुक्षाणौ, ऋभुक्षाणः। ऋभुक्षाणम् , ऋभुक्षाणौ। आदिति वर्तमाने पुनरद्वचनं षपूर्वार्थम्। ऋभुक्षणमित्यत्र 'वा षपूर्वस्य निगमे' (६.४.९) इति दीर्घविकल्पः॥

थो न्थः॥ ८७ ॥

पथिमथोस्थकारस्य स्थाने न्थ इत्ययमादेशो भवति सर्वनामस्थाने परतः। पन्थाः, पन्थानौ, पन्थानः। मन्थाः, मन्थानौ, मन्थानः॥

भस्य टेर्लोपः॥ ८८ ॥

पथ्यादीनां भसंज्ञकानां टेर्लोपो भवति। पथः। पथा। पथे। मथः। मथा। मथे। ऋभुक्षः। ऋभुक्षा। ऋभुक्षे। सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तमानमपि विरोधादिह न संबध्यते॥

पुंसोऽसुङ्॥ ८९ ॥

पुंस् इत्येतस्य सर्वनामस्थाने परतोऽसुङित्ययमादेशो भवति। पुमान्, पुमांसौ, पुमांसः। इह परमपुमानिति प्रागेव विभक्त्युत्पत्तेः समासान्तोदात्तत्वम्, उत्पन्नायां विभक्तावसुङ् इत्यनिष्टः स्वरः प्राप्नोति। तदर्थमसुङ्युपदेशिवद्वचनं कर्तव्यम्। तेन परमपुमानित्यन्तोदात्तो भवति। पुमानित्ययं पुनराद्युदात्त एव॥

गोतो णित्॥ ९० ॥

गोशब्दात् परं सर्वनामस्थानं णिद् भवति। णित्कार्यं तत्र भवतीत्यर्थः। गौः, गावौ, गावः। तपरकरणं किम् ? चित्रगुः। शबलगुः। कथं हे चित्रगो, हे चित्रगव इति? 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य' (परि० ९२) इति संबुद्धिजसोर्गुणे कृते णित्त्वं न भवति। अथवा गोत इति संबन्धलक्षणा षष्ठी। गोतः संबन्धि यत् सर्वनामस्थानमिति। यत् च तदर्थस्यैकत्वादिषु सर्वनामस्थानं तद् गोः सर्वनामस्थानमित्युच्यते। चित्रगुशब्दात् तु यत् सर्वनामस्थानं तदन्यपदार्थस्यैकत्वादीनाह। तपरकरणं तु निर्देशार्थमेव। केचिद् ओतो णित् इति पठन्ति, द्योशब्दादपि यत् सर्वनामस्थानं विद्यते तदर्थम्। द्यौः,

---

१ - 'असुञ्' इति मुद्रितेष्वपपाठः।
२ - 'णित्कार्याणि तत्र भवन्तीत्यर्थः' इति पद०।
३ - 'शबलगवः' इति पाठान्तरम्।

द्यावौ, द्यावः। गोत इत्येतदेव तपरकरणनिर्देशादोकारान्तोपलक्षणं द्रष्टव्यम्। वर्णनिर्देशेषु हि तपरकरणं प्रसिद्धम्॥

णलुत्तमो वा॥ ९१ ॥

उत्तमो णल् वा णिद् भवति। णित्कार्यं तत्र वा भवतीत्यर्थः। अहं चकर, अहं चकार। अहं पपच, अहं पपाच॥

सख्युरसम्बुद्धौ॥ ९२ ॥

असंबुद्धौ यः सखिशब्दः तस्मात् परं सर्वनामस्थानं णिद् भवति। सखायौ, सखायः। असंबुद्धाविति किम् ? हे सखे॥

अनङ् सौ॥ ९३ ॥

सखिशब्दस्य सौ परतोऽनङित्ययमादेशो भवति, स चेत् सुशब्दः संबुद्धिर्न भवति। सखा। असंबुद्धाविति किम् ? हे सखे॥

ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च॥ ९४ ॥

ऋकारान्तानामङ्गानामुशनस् पुरुदंसस् अनेहस् इत्येतेषां चासंबुद्धौ सौ परतोऽनङादेशो भवति। कर्ता। हर्ता। माता। पिता। भ्राता। उशना। पुरुदंसा। अनेहा। असंबुद्धावित्येव—हे कर्तः। हे मातः। हे पितः। हे पुरुदंसः। हे अनेहः। हे उशनः। उशनसः संबुद्धावपि पक्षेऽनङ् इष्यते। हे उशनन्। 'न ङिसंबुद्ध्योः' (८.२.८) इति नलोपप्रतिषेधोऽपि पक्ष इष्यते। हे उशन। तथा चोक्तम् —

संबोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।
माध्यंदिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपदां वरिष्ठः॥

इति । तपरकरणमसन्देहार्थम्॥

तृज्वत् क्रोष्टुः॥ ९५ ॥

क्रोष्टुशब्दस्तुन्प्रत्ययान्तः संज्ञाशब्दः सर्वनामस्थानेऽसंबुद्धौ परतः तृज्वद् भवति। तृजन्तस्य यद् रूपं तदस्य भवतीत्यर्थः। रूपातिदेशोऽयम्। प्रत्यासत्तेश्च क्रुशेरेव तृजन्तस्य यद् रूपं तदतिदिश्यते। तत् च क्रोष्टृ इत्येतदन्तोदात्तम्। क्रोष्टा, क्रोष्टारौ, क्रोष्टारः। क्रोष्टारम्, क्रोष्टारौ। सर्वनामस्थान इत्येव—क्रोष्टून्। असंबुद्धावित्येव—हे क्रोष्टो॥

स्त्रियां च॥ ९६ ॥

असर्वनामस्थानार्थमारम्भः। स्त्रियां च क्रोष्टुशब्दस्य तृज्वद् भवति। क्रोष्ट्री। क्रोष्ट्रीभ्याम्। क्रोष्ट्रीभिः। क्रोष्टुशब्दं केचिद् गौरादिषु पठन्ति। ते ङीषि प्रत्यये तृज्वद्भावं कुर्वन्ति। तेषां पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतैः पञ्चक्रोष्टृभी रथैरिति स्त्रीशब्दस्य लुकि कृते न सिध्यति। तत्र प्रतिविधेयम्। ये तु गौरादिषु न पठन्ति, तेषां स्त्रियामित्यर्थनिर्देशः, स्त्रियां वर्तमानः क्रोष्टुशब्दः तृज्वद् भवति। कृतेऽतिदेश 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४.१.५) इति ङीप् प्रत्ययः। तत्र 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' (६.१.१७४) इत्यन्तोदात्त एव क्रोष्ट्रीशब्दो भवति॥

विभाषा तृतीयादिष्वचि॥ ९७ ॥

तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु क्रोष्टुर्विभाषा तृज्वद् भवति। क्रोष्ट्रा, क्रोष्टुना। क्रोष्ट्रे, क्रोष्टवे। क्रोष्टुः, क्रोष्टोः। क्रोष्टरि, क्रोष्टौ। क्रोष्ट्रोः, क्रोष्ट्वोः। तृतीयादिष्विति किम् ? क्रोष्टून्। अचीति किम् ? क्रोष्टुभ्याम्। क्रोष्टुभिः ॥ **तृज्वद्भावात् पूर्व-विप्रतिषेधेन नुम्नुटौ भवतः॥** प्रियक्रोष्टुनेऽरण्याय। हतक्रोष्टुने वृषलकुलाय। नुट्— क्रोष्टूनाम्॥

चतुरनडुहोरामुदात्तः॥ ९८ ॥

चतुर् अनडुह् इत्येतयोः सर्वनामस्थाने परत आमागमो भवति, स चोदात्तः। चत्वारः। अनड्वान्, अनड्वाहौ, अनड्वाहः। अनड्वाहम्। तदन्तविधिरत्रेष्यते। प्रियचत्वाः, प्रियचत्वारौ, प्रियचत्वारः। प्रियानड्वान्, प्रियानड्वाहौ, प्रियानड्वाहः ॥ **अनडुहः स्त्रियां वेति वक्तव्यम्॥** अनडुही, अनड्वाही। गौरादिपाठात् सिद्धम्॥

अम् संबुद्धौ॥ ९९ ॥

संबुद्धौ परतश्चतुरनडुहोरमागमो भवति। पूर्वस्यायमपवादः। हे प्रियचत्वः। हे प्रियानड्वन्॥

ॠत इद्धातोः॥ १००॥

ॠकारान्तस्य धातोरङ्गस्य इकारादेशो भवति। किरति। गिरति। आस्तीर्णम्। विशीर्णम्। धातोरिति किम् ? पितॄणाम्। मातॄणाम्। लाक्षणिकस्याप्यत्र ग्रहणमिष्यते। चिकीर्षतीत्यत्रापि यथा स्यादिति धातुग्रहणं क्रियते॥

उपधायाश्च॥ १०१ ॥

उपधायाश्च ॠकारस्य इकारादेशो भवति। कीर्तयति, कीर्तयतः, कीर्तयन्ति॥

उदोष्ठ्यपूर्वस्य॥ १०२ ॥

ओष्ठ्यः पूर्वो यस्माद् ॠकारादसावोष्ठ्यपूर्वः, तदन्तस्य धातोरङ्गस्य उकारादेशो भवति। पूर्ताः पिण्डाः। पुपूर्षति। मुमूर्षति। दन्त्योष्ठ्यपूर्वोऽप्योष्ठ्यपूर्वो भवतीत्यत्रापि भवति—वुवूर्षति ऋत्विजम्, प्रावुवूर्षति कम्बलम्। ओष्ठ्यो ह्यत्र प्रत्यासत्तेरङ्गावयव एव गृह्यते, तेन ॠ ‘गतौ’ (क्र्या० २८) इत्यस्य संपूर्वस्य समीर्णमिति भवति ॥ इत्त्वोत्त्वाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन॥ आस्तरणम्। आस्तारकः। निपरणम्। निपारकः। निगरणम्। निगारकः॥

बहुलं छन्दसि॥ १०३ ॥

छन्दसि विषय ॠकारान्तस्य धातोरङ्गस्य बहुलमुकारादेशो भवति। ओष्ठ्यपूर्वस्येत्युक्तम्, अनोष्ठ्यपूर्वस्यापि भवति। मित्रावरुणा ततुंरिम् (ऋ० ४.३९.२)। दूरे ह्यध्वा जगुंरिः (ऋ० १०.१०८.१)। ओष्ठ्यपूर्वस्यापि न भवति—पप्रितमम्। वव्रितमम्। क्वचिद् भवति—पपुंरिः (ऋ० १.४६.४)॥

॥ इति श्रीवामनविरचितायां काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः॥

— o —

---

१ - ‘वुवूर्षति’ इति न्यासे। २ - ‘सुस्वूर्षति’ इत्यधिकं यथान्यासम्। तच्चिन्त्यम्, दन्त्योष्ठ्यपूर्वस्य पृथग् वक्ष्यमाणत्वात् (द्र० — पद०)। ३ - ‘प्रावुवूर्षते’ इति यथान्यासम्।
४ - ‘मित्रावरुणौ ततुरिः’ इति मुद्रितेषु।

॥ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु॥ १ ॥

परस्मैपदपरे सिचि परत इगन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति। अचैषीत्। अनैषीत्। अलावीत्। अपावीत्। अकार्षीत्। अहार्षीत्। अन्तरङ्गमपि गुणमेषां वृद्धिर्वचनाद् बाधते। न्यनुवीद् न्यधुवीद् इत्यत्र कुटादित्वाद् ङित्त्वे सति प्रतिषिद्धायां वृद्धावुवङादेशः क्रियते। परस्मैपदेष्विति किम्? अच्योष्ट। अप्लोष्ट॥

अतो ल्रान्तस्य॥ २ ॥

रेफलकारौ यावतोऽन्तौ समीपौ तदन्तस्याङ्गस्य अत एव स्थाने वृद्धिर्भवति। क्षर—अक्षारीत्। त्सर—अत्सारीत्। ज्वल—अज्वालीत्। ह्मल—अह्मालीत्। 'अतो हलादेर्लघोः' (७.२.७) इति विकल्पस्यायमपवादः। अत इति किम्? न्यखोरीत्। न्यमीलीत्। ल्रान्तस्येति किम्? मा भवानटीत्। मा भवानशीत्। अन्तग्रहणं किम्? अवभ्रीत्। अश्वल्लीत्। अत्र यौ रेफलकारावङ्गस्यान्तौ न तावतः समीपौ॥

वदव्रजहलन्तस्याचः॥ ३ ॥

वदव्रजोर्हलन्तानां चाङ्गानामचः स्थाने वृद्धिर्भवति सिचि परस्मैपदे परतः। अवादीत्। अव्राजीत्। विकल्पबाधनार्थं वदिव्रजिग्रहणम्। हलन्तानाम्—अपाक्षीत्। अभैत्सीत्। अच्छैत्सीत्। अरौत्सीत्। अत्र योगविभागे सति हलन्तग्रहणमन्तरेणापि सिध्यति। कथम्? वदिव्रज्योरित्यत्र प्रथमयोगेऽत इति स्थानी अनुवर्तते। ततो यदच इति सूत्रं तत्राङ्गेनाज् विशेष्यते। अङ्गस्याचः सिचि परतो वृद्धिर्भवति। तदेतद् हल्ग्रहणं हल्समुदाय-परिग्रहार्थम्। इहापि स्यात्—अराङ्क्षीत्। असाङ्क्षीत्। अन्यथा हि 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्' (व्या० प० ४६) इत्येकेन वर्णेन व्यवधाने स्यात्, अनेकेन हला न स्यात्। उदवोढाम्, उदवोढम् इत्यत्र वहेः सिचि ढत्वसलोपादीनां 'पूर्वत्रासिद्धम्' (८.२.१) इत्यसिद्धत्वात् पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिः क्रियते, पश्चाद् ढलोपनिमित्तमोत्वम्। तत्र कृते पुनर्वृद्धिर्न भवति, कृतत्वात्। यत्र त्वकृता वृद्धिः, ओकारस्यैव तत्र भवति, सोढामित्रस्यापत्यं सौढामित्रिरिति॥

नेटि॥ ४ ॥

इडादौ सिचि हलन्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्न भवति। अदेवीत्। असेवीत्। अकोषीत्।

---

१ - 'वृत्तिमिमां महाभाष्यं चाभिसमीक्ष्य 'रलान्तस्य' इति सूत्रपाठं कल्पयन्ति केचित्।

अमोषीत्। हलन्तस्येत्येव—अलावीत्। ननु चैतदप्यन्तरङ्गत्वाद् गुणावादेशयोः कृतयोर्हलन्तं भवति। नैतदेवम्। अन्तरङ्गमपि गुणं वचनारम्भसामर्थ्यात् सिचि वृद्धिर्बाधत इत्युक्तम् (७.२.१)॥

ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम्॥ ५ ॥

हकारान्तानां मकारान्तानां यकारान्तानामङ्गानां क्षण श्वस जागृ णि श्वि इत्येतेषामेदितां च इडादौ सिचि परस्मैपदे परतो वृद्धिर्न भवति। ग्रह—अग्रहीत्। स्यम—अस्यमीत्। टुवम—अवमीत्। व्यय—अव्ययीत्। क्षण—अक्षणीत्। श्वस—अश्वसीत्। जागृ—अजागरीत्। णि—औनयीत्। ऐलयीत्। श्वि—अश्वयीत्। एदिताम्—रगे—अरगीत्। कखे—अकखीत्। ह्म्यन्तक्षणश्वसामेदितां च 'अतो हलादेर्लघोः' (७.२.७) इति विकल्पे प्राप्ते प्रतिषेधः। जागृणिश्वीनां तु सिचि वृद्धिः (७.२.१) प्राप्ता, सा च 'नेटि' (७.२.४) इति न प्रतिषिध्यते। न चान्तरङ्गत्वादत्र पूर्वं गुणो भवति, सिचि वृद्धेरनवकाशत्वात्। यदि पूर्वं गुणः स्यादिह णिश्विग्रहणमनर्थकं स्यात्, गुणायादेशयोः कृतयोर्यकारान्तत्वादेव प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात्। तस्मादिदमेव णिश्विग्रहणं ज्ञापकं न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति। अथ जागृग्रहणं किमर्थम्, 'जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु' (७.३.८५) इति जागर्तेर्गुणो वृद्धेरपवादो विधीयते, स यथा 'अचो ञ्णिति' (७.२.११५) इति वृद्धिं बाधते तथा सिचि वृद्धिमपि बाधिष्यते ? नैतदस्ति। कृते गुणे 'अतो ल्रान्तस्य' (७.२.२) इति या वृद्धिः प्राप्नोति, सा प्रतिषिध्यते। अथ गुणविधानसामर्थ्यादुत्तरकालभाविन्यपि वृद्धिर्बाध्यते, यथा जागरयतीत्यत्र 'अत उपधायाः' (७.२.११६) इत्यपि वृद्धिर्न भवति, तथा च चिण्णलोः प्रतिषेधोऽर्थवान् भवतीति शक्यमिह जागृग्रहणमकर्तुम्। तत् तु क्रियते विस्पष्टार्थम्॥

ऊर्णोतेर्विभाषा॥ ६ ॥

ऊर्णोतेरिडादौ सिचि परस्मैपदपरे परतो विभाषा वृद्धिर्न भवति। प्रौर्णवीत्, प्रौर्णावीत्। 'विभाषोर्णोः' (१.२.३) इत्यङित्त्वपक्षे वृद्धिविकल्पोऽयम्। ङित्त्वपक्षे तु गुणवृद्ध्योरभाव उवङ् भवति। प्रौर्णुवीत्॥

अतो हलादेर्लघोः॥ ७ ॥

हलादेरङ्गस्य लघोरकारस्येडादौ सिचि परस्मैपदपरे परतो विभाषा वृद्धिर्न भवति। अकणीत्, अकाणीत्। अरणीत् , अराणीत्। अत इति किम् ? अदेवीत्। असेवीत्।

१ - ' श्विग्रहणम् ' इति हैο। २ - ' च ' इति नास्ति हैο।

न्यकुटीत्, न्यपुटीत् इत्यत्रात इत्यस्मिन्नसति स्थानिनिर्देशार्थमच इत्येतदनुवर्तयितव्यम्। तत्राज्लक्षणा वृद्धिरिग्लक्षणा न भवतीति 'क्ङिति च' (१.१.५) इति प्रतिषेधो न स्यात्। हलादेरिति किम् ? मा भवानशीत्। मा भवानटीत्। लघोरिति किम् ? अतक्षीत्। अरक्षीत्। अथेह कस्माद् न भवति अचकासीदिति ? 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्' (व्या० प० ४६) इति हला व्यवधानमाश्रितम्, न पुनरचापि व्यवधानमिति वृद्धिर्न भवति। अथ पुनरेकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते न पुनरनेकेनेति कल्पने शक्यमकर्तुं लघोरिति, अतक्षीदित्यत्रानेकेन व्यवधानमिति न भविष्यति। तत् क्रियते विस्पष्टार्थम्। इटीत्येव—अपाक्षीत्॥

नेड् वशि कृति॥ ८ ॥

वशादौ कृति प्रत्यये परत इडागमो न भवति। वरमनादौ प्रयोजनम्। ईशिता। ईशितुम्। ईश्वरः। दीपिता। दीपितुम्। दीप्रः। भसिता। भसितुम्। भस्म। याचिता। याचितुम्। याच्ञा। वरमनादौ इत्युदाहरणप्रदर्शनार्थम् , न परिगणनम्। तेन 'ञमन्ताड् डः' (प० उ० १.११४) इत्येवमादावपि हि प्रतिषेधो भवति। अथ तत्र 'उणादयो बहुलम्' (३.३.१) इति समाधीयते। संभवोदाहरणप्रदर्शनमेतत्। कृतीति किम् ? रुदिवः। रुदिमः॥

तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च॥ ९ ॥

ति तु त्र त थ सि सु सर क स इत्येतेषु कृत्सु इडागमो न भवति। तीति क्तिन्क्तिचोः सामान्यग्रहणम्। क्तिच्—तनिता। तनितुम्। तन्तिः। क्तिन्—दीपिता। दीपितुम्। दीप्तिः। तु—'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्क्रुशिभ्यस्तुन्' (प० उ० १.६९)—सचिता। सचितुम्। सक्तुः। त्र—'दाम्नीशसयुयुज०' (३.२.१८२) इति ष्ट्रन्। पतिता। पतितुम्। पत्त्रं वाहनम्। उणादिष्वपि 'सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्' (प० उ० ४. १६०)—तनिता। तनितुम्। तन्त्रम्। त—'हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन्' (प० उ० ३.८६)—हसिता। हसितुम्। हस्तः। लविता। लवितुम्। लोतः। पविता। पवितुम्। पोतः। धूर्विता। धूर्वितुम्। धूर्तः। औणादिकस्यैव तशब्दस्य ग्रहणमिष्यते, न पुनः क्तस्य। हसितमित्येव हि तत्र भवति। थ—'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्' (प० उ० २.२)—कोषिता। कोषितुम्। कुष्ठम्। काशिता। काशितुम्। काष्ठम्। सि—'प्लुषिशुषिकुषिभ्यः क्सिः' (प० उ० ३.१५५)—कोषिता। कोषितुम्। कुक्षिः।

१ - ' रुरुदिव, रुरुदिम ' इति यथान्यासम्।

सु—'क्सुश्च इषेः' (द० उ० १.१५४)—एषिता। एषितुम्। इक्षुः। सर—'अशेः सरन्' (प० उ० ३.७०)—अशिता। अशितुम्। अक्षरम्। क—'इणूभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्' (प० उ० ३.४३)—शलिता। शलितुम्। शल्कः। स—'वृतृवदिहनिकमिकषियुमुचिभ्यः सः' (द० उ० ६.२१)—वदिता। वदितुम्। वत्सः॥ **तितुत्रतथेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यम्॥** ग्रहादयो ग्रहप्रकाराः, येषामिट् क्तिनि दृश्यते। निगृहीतिः। उपस्निहितिः। निकुचितिः। निपठितिः। कृतीत्येव—रोदिति। स्वपिति॥

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्॥ १० ॥

उपदेशे य एकाच् धातुरनुदात्तश्च तस्मादिडागमो न भवति। प्रकृत्याश्रयोऽयं प्रतिषेधः। के पुनरुपदेशेऽनुदात्ताः ? ये तथा गणे पठ्यन्ते। त एव विस्पष्टार्थमनिट्कारिकासु प्रविभक्ताः प्रदर्श्यन्ते।

अनिट् स्वरान्तो भवतीति दृश्यतामिमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः।
अदन्तमृदन्तमृतां च वृङ्वृञौ श्विडीङिवर्णेष्वथ शीङ्श्रिञावपि॥ १॥
गणस्थमूदन्तमुतां च रुस्नुवौ क्षुवं तथोर्णोतिमथो युणुक्ष्णवः ।
इति स्वरान्ता निपुणं समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सन्निबोधत॥ २॥

द्वय एव धातवः, स्वरान्ता व्यञ्जनान्ताश्च। तत्र सर्वे स्वरान्ता एकाचोऽनुदात्ता अदन्तादीन् वर्जयित्वा। दाता। नेता। चेता। स्तोता। कर्ता। हर्ता। अदन्तादय उदात्ताः। आवधिष्ट। ॠदन्तम्—तरिता, तरीता। ऋतां च वृङ्वृञौ—निर्वरिता, निर्वरीता। प्रवरिता, प्रवरीता। श्विडीङिवर्णेष्वथ शीङ्श्रिञावपि—श्वयिता। उड्डयिता। शयिता। श्रयिता। गणस्थमूदन्तम्—लविता। पविता। उतां च रुस्नुवौ क्षुवं तथोर्णोतिमथो युणुक्ष्णवः—रविता। प्रस्नविता। क्षविता। प्रोर्णविता। 'वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम्०' (३.१.३६ का०) इत्यतिदेशादेकाच्त्वमूर्णोतेरस्तीति उदात्त उपदिश्यते। यविता। नविता। क्ष्णविता। इति स्वरान्ता निपुणं समुच्चितास्ततो हलन्तानपि सन्निबोधत।

शकिस्तु कान्तेष्वनिडेक इष्यते घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी।

शक्ता। घसिः प्रकृत्यन्तरमस्ति। घस्ता। वसिः प्रसारणी। वस्ता। प्रसारणीति किम् ? वसिता वस्त्राणाम्। 'वस निवासे' (भ्वा० ७३१) इत्यस्य यजादित्वात्

१ - 'सुक् च इषेः' इत्यपपाठो मुद्रितेषु। 'इषेः क्सुः' इति पञ्चपाद्युणादिपाठः (३.१५७)।
२ - 'अशेः क्सरन्' इत्यपपाठो मुद्रितेषु। 'सरन्' इत्येव महाभाष्याभिमतः (महाभाष्य १.३६) प्रत्ययः।
३ - 'शक्ता' इति नास्ति मुद्रितेषु ।

(६.१.१५) संप्रसारणं विहितम् , न तु 'वस आच्छादने' (अदा० १३) इत्यस्य।

रभिस्तु भान्तेष्वथ मैथुने यभिस्ततस्तृतीयो लभिरेव नेतरे॥ ३॥

आरब्धा। यब्धा। लब्धा।

यमिर्यमन्तेष्वनिडेक इष्यते रमिश्च यश्च श्यनि पठ्यते मनिः।
नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिश्च षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम्॥ ४॥

यन्ता। रन्ता। मन्ता। श्यनीति किम् ? मनुतेर्मनितेत्येव भवति। नन्ता। हन्ता। गन्ता।

दिहिर्दुहिर्मेहतिरोहती वहिर्नहिस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिहिः।
इमेऽनिटोऽष्टाविह मुक्तसंशया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्तिताः॥ ५॥

देग्धा। दोग्धा। मेढा। रोढा। वोढा। नद्धा। दग्धा। लेढा। मुक्तसंशया इति किम् ? तन्त्रान्तरे चत्वारोऽपरे पठ्यन्ते। सहिमुहिरिहिलुहयः। तत्र सहेरिड्विकल्पस्त-कारादौ (७.२.४८)। मुहिरपि रधादौ (७.२.४५) पठ्यते। तेन तौ ससंशयौ सविकल्पौ। इतरौ तु धातुषु न पठ्येते। कैश्चिदभ्युपगम्येते इति स्वरूपेणैव ससंशयौ।

दिशिं दृशिं दंशिमथो मृशिं स्पृशिं रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम्।
लिशिं च शान्ताननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान्॥ ६॥

देष्टा। द्रष्टा। दंष्टा। आम्रष्टा, आमर्ष्टा। स्प्रष्टा, स्पर्ष्टा। ऋदुपधानाम् अनुदात्तोपदेशानां सृजिदृशी वर्जयित्वा 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्' (६.१.५९) इत्यमागमविकल्पः। रेष्टा। रोष्टा। क्रोष्टा। प्रवेष्टा। लेष्टा।

रुधिः सराधिर्युधिबन्धिसाधयः क्रुधिक्षुधी शुध्यतिबुध्यती व्यधिः।
इमे तु धान्ता दश येऽनिटो मतास्ततः परं सिध्यतिरेव नेतरे॥ ७॥

रोद्धा। राद्धा। योद्धा। बन्द्धा। साद्धा। क्रोद्धा। क्षोद्धा। शोद्धा। बोद्धा। व्यद्धा। सेद्धा। बुध्यतिसिध्यत्योः श्यना निर्देशात् न्याय्यविकरणयोर्बुधिसिध्योरिड् भवत्येव। बोधिता। सेधिता। निष्ठायामपि प्रतिषेधाभावाद् बुधितम्, सिधितमित्येव भवति।

शिषिं पिषिं शुष्यतिपुष्यती त्विषिं विषिं श्लिषिं तुष्यतिदुष्यती द्विषिम्।
इमान् दशैवोपदिशन्त्यनिड्विधौ गणेषु षान्तान् कृषिकर्षती तथा॥ ८॥

---

१ - ' यमिर्यम० ' इत्यपपाठो मुद्रितेषु । २ - ' लिशं ' इति मुद्रितेषु ।
३ - ' उदात्तोप० ' इत्यपपाठो मुद्रितेषु। ४ - ' मृजिदृशी ' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।
५ - ' इति रमागम० ' इत्यपपाठो मुद्रितेषु। ६ - ' सिधिता ' इत्यपपाठो है०।

शेष्टा। पेष्टा। शोष्टा। पोष्टा। त्वेष्टा। वेष्टा। श्लेष्टा। तोष्टा। दोष्टा। द्वेष्टा। क्रष्टा। कर्ष्टा। कृषेस्तौदादिकस्य भौवादिकस्य च कृषिकर्षती इति निर्देशः।

तपिं तिपिं चापिमथो वपिं स्वपिं लिपिं लुपिं तृप्यतिदृप्यती सृपिम्।
स्वरेण नीचेन शपिं छुपिं क्षिपिं प्रतीहि पान्तान् पठितांस्त्रयोदश॥ ९॥

तप्ता। तेप्ता। आप्ता। वप्ता। स्वप्ता। लेप्ता। लोप्ता। तृप्यतिदृप्यत्योरनुदात्तत्वममागमार्थमेव। इट् त्वनयो रधादिपाठाद् विकल्पेन भवति। त्रप्ता, तर्प्ता, तर्पिता। द्रप्ता, दर्प्ता, दर्पिता। तुदादिषु तु यौ तृपिदृपी तावुदात्तावेव। स्रप्ता, सर्प्ता। शप्ता। छोप्ता। क्षेप्ता।

अदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन् शदिं सदिं स्विद्यतिपद्यती खिदिम्।
तुदिं नुदिं विद्यति विन्त इत्यपि प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानिटः॥ १०॥

अत्ता। हत्ता। स्कन्ता। भेत्ता। छेत्ता। क्षोत्ता। शत्ता। सत्ता। स्वेत्ता। स्विद्यतीति श्यना निर्देशो ञिष्विदा (भ्वा० ४६६) इत्यस्य ग्रहणं मा भूत्। उदात्त एवायम्। पत्ता। खेत्ता। तोत्ता। नोत्ता। वेत्ता। विद्यति विन्त इत्यपि श्यना श्नमा च निर्देशोऽन्यविकरणनिवृत्त्यर्थः। वेत्तिविन्दती उदात्तावेव। वेदिता विद्यानाम्। वेदिता धनस्य।

पचिं वचिं विचिरिचिरञ्जिपृच्छतीन् निजिं सिचिं मुचिभजिभञ्जिभृज्जतीन्।
त्यजिं यजिं युजिरुजिसञ्जिमज्जतीन् भुजिं स्वजिं सृजिमृजी विद्ध्यनिट्स्वरान्॥ ११॥

पक्ता। वक्ता। विवेक्ता। रेक्ता। रङ्क्ता। प्रष्टा। निर्णेक्ता। सेक्ता। मोक्ता। भक्ता। भङ्क्ता। भ्रष्टा, भर्ष्टा। त्यक्ता। यष्टा। योक्ता। रोक्ता। सङ्क्ता। मङ्क्ता। भोक्ता। परिष्वक्ता। स्रष्टा। मार्ष्टा। मृजिरयमूदित् पठ्यते। ततोऽस्य विकल्पेनेटा भवितव्यम्। मार्ष्टा, मार्जिता इति। अमागमोऽप्यस्य न दृश्यते। तदिह पाठस्य प्रयोजनं चिन्त्यम्। केचिदस्य स्थाने विजिं पठन्ति—सृजिं विजिं विद्ध्यनिट्स्वरानिति। निजादिषु (जु० ११ — १३) यो विजिरसावनिडिष्यते। तथा च तन्त्रान्तरे निजिविजिष्वञ्जिवर्जमित्युक्तम्। एकाच इति किम् ? अवधीत्। वृद्धिनिवृत्त्यर्थमदन्तो वधिरुपदिश्यते। उपदेशग्रहणं किम् ? इह च यथा स्यात्—लविष्यति। पविष्यति। इह च मा भूत्—कर्ता कटान्, कर्तुमिति॥

---

१ - ' इति ' इत्यधिकं है०।

२ -' मर्जिता ' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।

३ - ' पचिष्यति ' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।

श्र्युकः किति॥ ११ ॥

श्रि इत्येतस्योगन्तानां च किति प्रत्यये परत इडागमो न भवति। श्रित्वा। श्रितः। श्रितवान्। उगन्तानां च—युत्वा। युतः। युतवान्। लूत्वा। लूनः। लूनवान्। वृत्वा। वृतः। वृतवान्। तीर्त्वा। तीर्णः। तीर्णवान्। श्र्युक इति किम् ? विदितः। कितीति किम् ? श्रयिता। श्रयितुम्। श्रयितव्यम्। केचिदत्र द्विककारनिर्देशेन गकारप्रश्लेषं वर्णयन्ति, भूष्णुरित्येवं यथा स्यात्। सौत्रत्वात् च निर्देशस्य श्र्युकः कितीत्यत्र चर्त्वस्यासिद्धत्वमनाश्रित्य रोरुत्वं न कृतं विसर्जनीयश्च कृत इति। 'ग्लाजिस्थश्च क्स्नुः' (३.२.१३६) इत्यत्र स्था आ इत्याकारप्रश्लेषेण स्थास्नोः सिद्धत्वाद् न किंचिदेतत्। उपदेश इत्येव—तीर्ण इत्यत्रापि यथा स्यात्। इत्वे हि कृते रपरत्वे च न स्यात्। मा भूदेवम्। 'इट् सनि वा' (७.२.४१) इति विकल्पे विहिते 'यस्य विभाषा' (७.२.१५) इति निष्ठायां प्रतिषेधो भविष्यति। कस्य पुनः सा विभाषा ? ॠतः। यद्येवमित्वे हि कृते नायमृकारान्तो भविष्यति। स्थानिवद्भावाद् भविष्यति। अनल्विधौ (१.१.५६) स्थानिवद्भावः, अल्विधिश्चायम्। तस्मादनुवर्तयितव्यमुपदेश इति। तथा च सति जागरितः, जागरितवानित्यत्रापि प्राप्नोति, तदर्थमेकाच इत्यनुवर्तयितव्यम्। ऊर्णोतेस्तु—

वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम्।
आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचश्चेडुपग्रहात् ॥

प्रोर्णुतः। प्रोर्णुतवान्॥

सनि ग्रहगुहोश्च॥ १२ ॥

ग्रह गुह इत्येतयोरुगन्तानां च सनि प्रत्यये परत इडागमो न भवति। जिघृक्षति। जुघुक्षति। उगन्तानां च—रुरूषति। लुलूषति। 'सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम्' (७.२.४६) इति विकल्पविधानात् श्रयतिरत्र नानुकृष्यते। ग्रहेर्नित्यं प्राप्तः, गुहेरूदित्त्वाद् विकल्पः॥

कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि॥ १३ ॥

कृ सृ भृ वृ स्तु द्रु स्रु श्रु इत्येतेषां लिटि प्रत्यय इडागमो न भवति। कृ—चकृव, चकृम। सृ—ससृव, ससृम। भृ—बभृव, बभृम। वृञ्—ववृव, ववृम। वृङ्—ववृवहे, ववृमहे। स्तु—तुष्टुव, तुष्टुम। द्रु—दुद्रुव, दुद्रुम। स्रु—सुस्रुव, सुस्रुम। श्रु—शुश्रुव,

---

१ - द्र० — काशिका (३.२.१३६)।

शुश्रुम। सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः। क्रादय एव लिट्यनिटस्ततोऽन्ये सेट इति। बिभिदिव, बिभिदिम। लुलुविव, लुलुविम। अनुदात्तोपदेशानामत्र प्रकृत्याश्रयः प्रतिषेधः, वृञ्वृङोस्तु प्रत्ययाश्रयः, तदुभयस्याप्ययं नियमः। वृञो हि थलि ववर्थ (७.२.६४) इति निपातनाद् व्यवस्था, स्तुद्रुस्रुश्रुवां तु 'ऋतो भारद्वाजस्य' (७.२.६३) इत्यस्मादपि नियमाद् य इट् प्राप्नोति सोऽपि नेष्यते। तुष्टोथ। दुद्रोथ। सुस्रोथ। शुश्रोथ ॥ कृञोऽसुट्कस्येति वक्तव्यम्॥ ससुट्कस्येडागमो यथा स्यात्। संचस्करिव। संचस्करिम। 'ऋतो भारद्वाजस्य' (७.२.६३) इत्येतदप्यसुट्कस्यैवेष्यते। संचस्करिथ॥

श्वीदितो निष्ठायाम्॥ १४ ॥

श्वयतेरीदितश्च निष्ठायामिडागमो न भवति। शूनः। शूनवान्। ईदितः—ओलजी—लग्नः। लग्नवान्। ओविजी—उद्विग्नः। उद्विग्नवान्। 'ओदितश्च' (८.२.४५) इति निष्ठातकारस्य नकारः। दीपी—दीप्तः। दीप्तवान्। डीङस्त्वोदितां मध्ये पाठो ज्ञापको निष्ठायामनिट्त्वस्य। स हि नत्वार्थः, नत्वं च निष्ठातोऽनन्तरस्य विधीयते। उड्डीनः। उड्डीनवान्। निष्ठायामित्यधिकार 'आर्धधातुकस्येड् वलादेः' (७.२.३५) इति यावत्॥

यस्य विभाषा॥ १५ ॥

यस्य धातोर्विभाषा क्वचिदिडुक्तः, तस्य निष्ठायां परत इडागमो न भवति। वक्ष्यति —'स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा' (७.२.४४)—विधूतः। विधूतवान्। गुहू—गूढः। गूढवान्। 'उदितो वा' (७.२.५६)—वृधु—वृद्धः। वृद्धवान्। 'तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानम्' (७.२.४६ का०) इति पतेर्विभाषितेट्कस्यापि 'द्वितीया श्रितातीतपतित०' (२.१.२४) इति निपातनादिडागमः॥

आदितश्च॥ १६ ॥

आदितश्च धातोर्निष्ठायामिडागमो न भवति। ञिमिदा—मिन्नः। मिन्नवान्। ञिक्ष्विदा—क्ष्विण्णः। क्ष्विण्णवान्। ञिष्विदा—स्विन्नः। स्विन्नवान्। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। आश्वस्तः। वान्तः। योगविभागकरणं किमर्थम्, आदितश्च विभाषा भावादिकर्मणोरित्येवं पठितव्यम्, अन्यत्र हि भावादिकर्मभ्यां 'यस्य विभाषा' (७.२.१५) इति प्रतिषेधो भविष्यति ? ज्ञापनार्थम्, एतद् ज्ञापयति—यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेध इति। तेन 'विभाषा गमहनविदविशाम्' (७.२.६८) इत्यत्र विदेर्लाभार्थस्य विभाषेति ज्ञानार्थस्य प्रतिषेधो न भवति। विदितः। विदितवान्॥

विभाषा भावादिकर्मणोः॥ १७ ॥

भाव आदिकर्मणि च आदितो धातोर्विभाषा निष्ठायामिडागमो न भवति। मिन्नमनेन, मेदितमनेन। प्रमिन्नः, प्रमेदितः। सौनागाः कर्मणि निष्ठायां शकेरिटमिच्छन्ति विकल्पेन। शकितो घटः कर्तुम् , शक्तो घटः कर्तुम्। भावे न भवत्येव—शक्तमनेन। अस्यतेर्भावे—असितमनेन। कर्मणि च न भवत्येव—अस्तः काण्डः॥

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु॥ १८ ॥

क्षुब्ध स्वान्त ध्वान्त लग्न म्लिष्ट विरिब्ध फाण्ट बाढ इत्येते निपात्यन्ते यथासंख्यं मन्थ मनः तमः सक्त अविस्पष्ट स्वर अनायास भृश इत्येतेष्वर्थेषु। क्षुब्ध इति भवति मन्थाभिधानं चेत्। क्षुब्धो मन्थः। क्षुभितमन्यत्। क्षुभितं मन्थेन। क्षुब्धा गिरिनदी इत्येवमाद्युपमानाद् भविष्यति। स्वान्तमिति मनोऽभिधानं चेत्। स्वनितमन्यत्। स्वनितो मृदङ्गः। स्वनितं मनसा। ध्वान्तमिति भवति तमोऽभिधानं चेत्। ध्वनितमन्यत्। ध्वनितो मृदङ्गः। ध्वनितं मनसा। लग्नमिति भवति सक्तं चेत्। लगितमन्यत्। म्लिष्टमिति भवत्यविस्पष्टं चेत्। म्लेच्छितमन्यत्। इत्वमप्येकारस्य निपातनादेव। विरिब्धमिति स्वरश्चेत्। विरेभितमन्यत्। 'रेभृ शब्दे' (भ्वा २६६) इत्यस्यैतद् निपातनम्। अन्ये तु विरिभितमन्यदिति पठन्ति। रिभिं सौत्रं धातुं पठन्ति। ते विरिभितमिति प्रत्युदाहरन्ति। फाण्टमिति भवत्यनायासश्चेत्। फणितमन्यत्। यदशृतमपिष्टं च कषायमुदकसंपर्कमात्राद् विभक्तरसमीषदुष्णं तत् फाण्टम्। तदल्पप्रयत्नसाध्यत्वादनायासेन लक्ष्यते। बाढमिति भवति भृशं चेत्। बाहितमन्यत्। 'बाहृ प्रयत्ने' (भ्वा० ४२८) इत्यस्य धातोरेतद् निपातनम्। अतिशयश्च भृशमिहोच्यते॥

धृषिशसी वैयात्ये॥ १९ ॥

वियातस्य भावो वैयात्यम्, प्रागल्भ्यम्, अविनीतता। तत्र धृष् शस् इत्येतयोर्निष्ठायामिडागमो न भवति। धृष्टोऽयम्। विशस्तोऽयम्। धृषेः 'आदितश्च' (७.२.१६) इति प्रतिषेधः सिद्ध एव, शसेरपि 'उदितो वा' (७.२.५६), 'यस्य विभाषा' (७.२.१५) इति ? नियमार्थं वचनम्। धृषिशस्योर्वैयात्य एवेड् न भवति। भावादि-

---

१ - ' अस्यतेर्भावे ' इति सौनागविकल्पेन संबध्यते। द्र० — माधवीयधातुवृत्तिः (४.१०३)।
२ - ' आदिकर्मणि ' इत्यपपाठो मुद्रितेषु। ३ - ' रभिं ' इति मुद्रितपाठः।
४ - ' फाणितमन्यत् ' इत्यपपाठो मुद्रितेषु ।

कर्मणोरपि वैयात्ये धृषिर्नास्ति। धृष्टः। विशस्तः। वैयात्य इति किम् ? धर्षितः। विशसितः॥

दृढः स्थूलबलयोः॥ २०॥

दृढ इति निपात्यते स्थूले बलवति चार्थे। दृढः स्थूलः। दृढो बलवान्। किमत्र निपात्यते ? दृंहेः क्तप्रत्यय इडभावः, हकारनकारयोर्लोपः, परस्य ढत्वम्। अथ दृहिः प्रकृत्यन्तरमस्ति ? तत्राप्येतदेव सर्वं नलोपवर्जम् , नकारस्याभावात्। हलोपनिपातनं पूर्वत्रासिद्धत्वनिवृत्त्यर्थम्। ढलोपे हि सति तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाद् द्रढिमा, द्रढीयान्, द्रढयतीत्यत्र 'र ऋतो हलादेर्लघोः' (६.४.१६१) इति रेफो न स्यात्। इह च परिद्रढय्य गत इति 'ल्यपि लघुपूर्वात्' (६.४.५६) इति णेरयादेशो न स्यात्। इह च परिदृढस्यापत्यं पारिदृढी कन्येति गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ् (४.१.७८) प्रसज्येत। स्थूलबलयोरिति किम् ? दृंहितम्। दृहितम्॥

प्रभौ परिवृढः॥ २१ ॥

परिवृढ इति निपात्यते प्रभुश्चेद् भवति। परिवृढः कुटुम्बी। पूर्वेण तुल्यमेतत्। वृंहेर्निपातनम्। वृहिश्च यदि प्रकृत्यन्तरमस्ति, तस्यापि तदेव सर्वम्, हलोपनिपातनस्य च तदेव प्रयोजनम्। परिव्रढयति, परिव्रढय्य गतः, पारिवृढी कन्येति। परिवृढमाचष्ट इति विगृह्य वृढशब्दादेव णिजुत्पद्यते। संग्रामयतेरेव सोपसर्गाद् णिजुत्पत्तिरिष्यते, नान्यस्मादिति। तथा सति परिव्रढयतीति 'तिङ्ङतिङः' (८.१.२८) इति निघातः। परिव्रढय्येत्यत्र परिशब्दस्य क्त्वाप्रत्ययान्तेन समासे सति ल्यबादेशः सिद्धो भवति। प्रभाविति किम्? परिवृंहितम्। परिवृहितम्॥

कृच्छ्रगहनयोः कषः॥ २२ ॥

कृच्छ्र गहन इत्येतयोरर्थयोः कषेर्धातोर्निष्ठायामिडागमो न भवति। कष्टोऽग्निः। कष्टं व्याकरणम्। ततोऽपि कष्टतराणि सामानि। कृच्छ्रं दुःखम्, तत्कारणमप्यग्न्यादिकं कृच्छ्रमित्युच्यते। गहने—कष्टानि वनानि। कष्टाः पर्वताः। कृच्छ्रगहनयोरिति किम् ? कषितं सुवर्णम्॥

घुषिरविशब्दने॥ २३ ॥

घुषेर्धातोरविशब्दनेऽर्थे निष्ठायामिडागमो न भवति। घुष्टा रज्जुः। घुष्टौ पादौ।

---

१ - पुनरुदाहरणस्य प्रयोजनं मृग्यम्।

अविशब्दन इति किम् ? अवघुषितं वाक्यमाह। विशब्दनं प्रतिज्ञानम्। घुषिरशब्दार्थ इति भूवादिषु (४३६) पठ्यते, घुषिरविशब्दन इति चुरादिषु (१६५)। तयोरिह सामान्येन ग्रहणम्। विशब्दनप्रतिषेधश्च ज्ञापकश्चुरादिणिज् विशब्दनार्थस्यानित्य इति। तेनायमपि प्रयोग उपपन्नो भवति—'महीपालवचः श्रुत्वा जुघुषुः पुष्यमाणवाः' (महाभाष्य ३.२८८) इति। स्वाभिप्रायं शब्देनाविष्कृतवन्त इत्यर्थः॥

अर्देः संनिविभ्यः॥ २४ ॥

सं नि वि इत्येतेभ्य उत्तरस्यार्देर्निष्ठायामिडागमो न भवति। समर्णः। न्यर्णः। व्यर्णः। अर्देरिति किम् ? समेधितः। संनिविभ्य इति किम् ? अर्दितः॥

अभेश्चाविदूर्ये॥ २५ ॥

अभिशब्दादुत्तरस्यार्देराविदूर्येऽर्थे निष्ठायामिडागमो न भवति। अभ्यर्णा सेना। अभ्यर्णा शरत्। आविदूर्य इति किम् ? अभ्यर्दितो वृषलः। शीतेन पीडित इत्यर्थः। विदूरं विप्रकृष्टम्, ततोऽन्यदविदूरम्, तस्य भाव आविदूर्यम्। एतस्मादेव निपातनाद् 'न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषात्०' (५.१.१२१) इत्युत्तरस्य भावप्रत्ययस्य प्रतिषेधो न भवति॥

णेरध्ययने वृत्तम्॥ २६ ॥

ण्यन्तस्य वृतेर्निष्ठायाम् अध्ययनार्थे वृत्तमितीडभावो णिलुक् च निपात्यते। वृत्तो गुणो देवदत्तेन। वृत्तं पारायणं देवदत्तेन। अध्ययन इति किम् ? वर्तितमन्यत्। वृतिरयमकर्मकः, स ण्यर्थे वर्तमानः सकर्मको भवति। 'तेन निर्वृत्तम्' (५.१.७९) इति हि प्रकृतेरेव कर्मणि क्तप्रत्ययो दृश्यते। तद्वदिहापि ण्यर्थवृत्तेरेव च वृतेर्वृत्तो गुणो देवदत्तेनेति भविष्यतीति निपातनमनर्थकम् ? तत् क्रियते यदापि णिचैव ण्यर्थोऽभिधीयते, तदा वर्तितमित्यध्ययने मा भूदिति केचित्। अपरे तु वर्तितो गुणो देवदत्तेनेत्यपीच्छन्ति॥

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः॥ २७ ॥

णेरित्यनुवर्तते। दम् शम् पूरी दस् स्पश् छद् ज्ञप् इत्येतेषां ण्यन्तानां धातूनां वानिट्त्वं निपात्यते। दान्तः, दमितः। शान्तः, शमितः। पूर्णः, पूरितः। दस्तः, दासितः। स्पष्टः, स्पाशितः। छन्नः, छादितः। ज्ञप्तः, ज्ञपितः। इट्प्रतिषेधो णिलुक् च निपात्यते। ज्ञपेस्तु भरज्ञपिसनाम् (७.२.४९) इति विकल्पविधानाद् 'यस्य विभाषा' (७.२.१५) इति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं निपातनम्॥

---

१ - 'पुष्यमाणवाः' इति पाठान्तरम्। २ - 'इति' इति नास्ति है०।
३ - 'वृत्तेर्निष्ठायाम्' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।

रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्॥ २८ ॥

वेति वर्तते। रुषि अम त्वर संघुष आस्वन इत्येतेषां निष्ठायां वेडागमो न भवति। रुष्टः, रुषितः। 'तीषसहलुभरुषरिषः' (७.२.४८) इति विकल्पविधानाद् 'यस्य विभाषा' (७.२.१५) इति प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम्। अम्—अभ्यान्तः, अभ्यमितः। त्वर—तूर्णः, त्वरितः। 'आदितश्च' (७.२.१६) इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम्। संघुष—संघुष्टौ पादौ, संघुषितौ पादौ। संघुष्टं वाक्यमाह, संघुषितं वाक्यमाह। संघुष्टौ दम्यौ, संघुषितौ दम्यौ। संपूर्वस्य घुषेरविशब्दनेऽपि परत्वादयमेव विकल्पो भवति। आस्वन—आस्वान्तो देवदत्तः, आस्वनितो देवदत्तः। आस्वान्तं मनः, आस्वनितं मनः। आङ्पूर्वस्य स्वनेर्मनोऽभिधानेऽपि परत्वादयं विकल्पः 'क्षुब्धस्वान्त०' (७.२.१८) इति निपातनं बाधते॥

हृषेर्लोमसु॥ २९ ॥

लोमसु वर्तमानस्य हृषेर्निष्ठायां वेडागमो न भवति। हृष्टानि लोमानि, हृषितानि लोमानि। हृष्टं लोमभिः, हृषितं लोमभिः। हृष्टाः केशाः, हृषिताः केशाः। हृष्टं केशैः, हृषितं केशैः। 'हृषु अलीके' (भ्वा० ४७१) इत्युदित्त्वाद् निष्ठायामनिट्। 'हृष तुष्टौ' (दिवा० ११६) इत्ययं सेट्। तयोरुभयोरिह ग्रहणमित्युभयत्रविभाषेयम्। लोमानि मूर्द्धजानि अङ्गजानि च सामान्येन गृह्यन्ते, यथा 'लोमनखं स्पृष्ट्वा शौचं कर्तव्यम्' (महाभाष्य १.२५) इति। तद्विषये च हृषिर्वर्तमानो लोमसु वर्तत इत्युच्यते। लोमस्विति किम्? हृष्टो देवदत्त इत्यलीकार्थस्य, हृषितो देवदत्त इति तुष्ट्यर्थस्य॥ **विस्मितप्रतिघातयोश्चेति वक्तव्यम्॥** हृष्टो देवदत्तः, हृषितो देवदत्तः। विस्मित इत्यर्थः। हृष्टा दन्ताः, हृषिता दन्ताः। प्रतिहता इत्यर्थः॥

अपचितश्च॥ ३० ॥

अपचित इति वा निपात्यते। अपपूर्वस्य चायतेर्निष्ठायामनिट्त्वं चिभावश्च निपा- त्यते। अपचितोऽनेन गुरुः, अपचायितोऽनेन गुरुः॥ **क्तिनि नित्यमिति वक्तव्यम्॥** क्तिनि नित्यं चिभावो निपात्यते। अपचितिः॥

हु ह्वरेश्छन्दसि॥ ३१ ॥

ह्वरतेर्धातोर्निष्ठायां छन्दसि हु इत्ययमादेशो भवति। हुतस्य चाहुतस्य च।

१ - 'हर्षे वर्तमानो' इति प्रायिकः पाठः।

अहुतमसि हविर्धानम् (मा० सं० १.९)। छन्दसीति किम् ? ह्रुतम्॥

अपरिह्वृताश्च॥ ३२ ॥

अपरिह्वृता इति निपात्यते छन्दसि विषये। ह्रु इत्येतस्यादेशस्याभावो निपात्यते। अपरिह्वृताः सनुयाम वाजम् (ऋ० १.१००.१९)॥

सोमे ह्वरितः॥ ३३ ॥

ह्वरित इति ह्वरतेर्निष्ठायामिडागमो गुणश्च निपात्यते छन्दसि विषये, सोमश्चेद् भवति। मा नः सोमो ह्वरितः, विह्वरितस्त्वम्॥[1]

ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ता विशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृ-तरूतृवरुतृवरूतृवरूत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिक्षमितिवमित्यमितीति च॥ ३४॥

ग्रसित स्कभित स्तभित उत्तभित चत्त विकस्त विशस्तृ शंस्तृ शास्तृ तरुतृ तरूतृ वरुतृ वरूतृ वरूत्रीः उज्ज्वलिति क्षरिति क्षमिति वमिति अमिति इत्येतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते। तत्र ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितेति ग्रसु स्कम्भु स्तम्भु इत्येतेषामुदित्त्वाद् निष्ठायामिट्प्रतिषेधे प्राप्त इडागमो निपात्यते। ग्रसितं वा एतत्सोमस्य (मै० सं० ३.७.४)। ग्रस्तमिति भाषायाम्। स्कभित—विष्कभिते अजरे (ऋ० ६.७०.१)। विष्कब्ध इति भाषायाम्। स्तभित—येन स्वः स्तभितम् (ऋ० १०.१२१.५)। स्तब्धमिति भाषायाम्। उत्तभित—सत्येनोत्तभिता भूमिः (ऋ० १०.८५.१)। उत्तब्धेति भाषायाम्। उत्तभितेति उत्पूर्वस्य निपातनसामर्थ्यादन्योपसर्गपूर्वः स्तभितशब्दो न भवति। चत्त विकस्तेति चतेः कसेश्च विपूर्वस्य निष्ठायामिडभावो निपात्यते। चत्ता वर्षेण विद्युत्। चतितेति भाषायाम्। विकस्त—उत्तानाया हृदयं यद् विकस्तम् (मै० सं० २.७.४)। विकसितमिति भाषायाम्। निपातनबहुत्वापेक्षं[2] विकस्ता इति बहुवचनं कृतम्। अपरेषु तु निपातनेषु प्रत्येकं विभक्तिनिर्देशः। विशस्तृ शंस्तृ शास्तृ इति शसेर्विपूर्वस्य शंसेः शासेश्च तृचीडभावो निपात्यते। विशस्तृ—एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता (ऋ० १.१६२.१९)। विशसितेति भाषायाम्। शंस्तृ—उत शंस्ता सुविप्रः (ऋ० १.१६२.५)। शंसितेति भाषायाम्। शास्तृ—प्रशास्ता (ऋ० १.९४.६)। प्रशासितेति भाषायाम्।[3]

---

१ - ‘मा नः सोम ह्वरितो विह्वरस्त्वम्’ इति मा० श्रौ० (२.५.४.२४)।

२ - ‘निपातनं बहुत्वापेक्षम्’ इति मुद्रितेषु पाठः।

३ - ‘प्रशासितमिति’ इति मुद्रितेषु ।

तरुतृतरूतृवरुतृवरूतृवरूत्रीरिति तरतेर्वृङ्वृञोश्च तृचि उट् ऊट् इत्येतावागमौ निपात्येते। तरु॒तारं॑ रथा॑नाम् (ऋ० १०.१७८.१)। तरूतारम्। तरितारम्, तरीतारमिति भाषायाम्। वरुतारं रथानाम्, वरूतारं रथानाम्। वरितारम्, वरीतारमिति भाषायाम्। वरू॑त्रीष्ट्वा दे॒वीर्वि॒श्वदे॑व्यावतीः (मा० सं० ११.६१)। जसि पूर्वसवर्णोच्चारणं प्रयोगदर्शनार्थम्। अतन्त्रं चैतत्, इदमपि हि भवति—अहोरात्रा॒णि वै व॒रूत्रयः (श० ब्रा० ६.५.४.६) इति। छान्दसिकमत्र ह्रस्वत्वम्। प्रपञ्चार्थमेव च ङीबन्तस्य निपातनम्। वरूतृशब्दो हि निपातितः, तत एव ङीपि सति सिद्धो वरूत्रीशब्दः। उज्ज्वलिति क्षरिति क्षमिति वमित्यमितीति च ज्वलतेरुत्पूर्वस्य क्षर क्षम वम अम इत्येतेषां च तिपि शप इकारादेशो निपात्यते, शपो लुग्वेडागमः। अग्निरुज्ज्वलिति। उज्ज्वलतीति भाषायाम्। क्षरिति—स्तोकं क्षरिति। क्षरतीति भाषायाम्। क्षमिति—स्तोमं क्षमिति। क्षमतीति भाषायाम्। वमिति—यः सोमं वमिति। वमतीति भाषायाम्। अमिति—अभ्यमिति वरुणः। अभ्यमतीति भाषायाम्। इतिकरणं प्रदर्शनार्थम्, तेन क्वचिदीकारो भवति। र॒विम॒भ्यमीति॑ वरु॑णः (मा० सं० २२.५) इत्यपि हि वेदे पठ्यते॥

आर्धधातुकस्येड् वलादेः॥ ३५ ॥

छन्दसीति निवृत्तम्। आर्धधातुकस्य वलादेरिडागमो भवति। लविता। लवितुम्। लवितव्यम्। पविता। पवितुम्। पवितव्यम्। आर्धधातुकस्येति किम्? आस्ते। शेते। वस्ते। 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' (७.२.७६) इत्येतस्मिन् नियमार्थे विज्ञायमाने प्रतिपत्तिगौरवं भवतीति आर्धधातुकग्रहणं क्रियते। वलादेरिति किम्? लव्यम्। पव्यम्। लवनीयम्। पवनीयम्। इडिति वर्तमाने पुनरिड्ग्रहणं प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम्॥

स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते॥ ३६ ॥

नियमार्थमिदम्। स्नुक्रमोरार्धधातुकस्य वलादेरिडागमो भवति, न चेत् स्नुक्रमौ आत्मनेपदस्य निमित्तं भवतः। क्व च तावात्मनेपदस्य निमित्तम्? यत्रात्मनेपदं तदाश्रयं भवति, भावकर्मकर्मकर्तृकर्मव्यतिहाराः क्रमेर्वृत्त्यादयश्च। तेनायं सत्यात्मनेपदे प्रतिषेधो भवति, नासतीति। प्रतिषेधफलं चेदं सूत्रम्। स्नुक्रमोरुदात्तत्वादिट् सिद्ध एव। प्रस्नविता। प्रस्नवितुम्। प्रस्नवितव्यम्। प्रक्रमिता। प्रक्रमितुम्। प्रक्रमितव्यम्।

---

१ - 'व॒रू॒त्री त्वा दे॒वी वि॒श्वदे॒व्यवती' (मै० सं० २.७.६) इत्येकवचनान्तः पाठः।

२ - इह काशिकाकृतो वचो न रमणीयं पश्यामः, वरूत्रीशब्दस्य सम्प्रत्युपलभ्यमानवैदिकवाङ्मय आद्युदात्तस्यैव दर्शनाद् निपातनस्यावश्यकत्वात्।

३ - 'क्षाम्यतीति' 'क्षमत इति' वा स्यात्। सूत्रे 'क्षमिति' इति नास्ति यथान्यासम्।

४ - 'तमभ्यमीति' इति मा० सं० पाठः। ५ - 'स्नुक्रमोरुदित्त्वादिट्' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।

अनात्मनेपदनिमित्त इति किम् ? प्रस्नोषीष्ट। प्रक्रंसीष्ट। प्रस्नोष्यते। प्रक्रंस्यते। प्रसुस्नूषिष्यते। प्रचिक्रंसिष्यते। सर्वत्रैवात्र स्नौतिः क्रमिश्चात्मनेपदस्य निमित्तम्। सनन्तादपि हि 'पूर्ववत्सनः' (१.३.६२) इत्यात्मनेपदं विधीयते। निमित्तग्रहणं किम् ? सीयुडादेस्तत्परपरस्य च प्रतिषेधार्थम्। इह तु प्रस्नवितेवाचरतीति प्रस्नवित्रीयत इति क्यङन्तमात्मनेपदस्य निमित्तम्, न स्नौतिः ॥ **क्रमेस्तु कर्तर्यात्मनेपदविषयादसत्यात्मने-पदे कृति प्रतिषेधो वक्तव्यः॥** प्रक्रन्ता। उपक्रन्ता। कर्तरीति किम् ? प्रक्रमितव्यम्। उपक्रमितव्यम्। आत्मनेपदविषयादिति किम् ? निष्क्रमिता। स्नौतेः सनि किति च प्रत्यये 'श्र्युकः किति' (७.२.११), 'सनि ग्रहगुहोश्च' (७.२.१२) इत्येव प्रतिषेधो भवति। प्रसुस्नूषति। प्रस्नुतः। प्रस्नुतवान्॥

ग्रहोऽलिटि दीर्घः॥ ३७ ॥

ग्रह उत्तरस्येटोऽलिटि दीर्घो भवति। ग्रहीता। ग्रहीतुम्। ग्रहीतव्यम्। अलिटीति किम् ? जगृहिव, जगृहिम। प्रकृतस्येटो दीर्घत्वमिदं चिण्वदिटो न भवति। ग्राहिता। ग्राहिष्यते॥

वृतो वा॥ ३८ ॥

वृ इति वृङ्वृञोः सामान्येन ग्रहणम्, तस्मादुत्तरस्य ॠकारान्तेभ्यश्चेटो वा दीर्घो भवति। वरिता, वरीता। प्रावरिता, प्रावरीता। ॠकारान्तेभ्यः—तरिता, तरीता। आस्तरिता, आस्तरीता। वृत इति किम् ? करिष्यति। हरिष्यति। अलिटीत्येव—ववरिथ। तेरिथ॥

न लिङि॥ ३९ ॥

वृत उत्तरस्येटो लिङि दीर्घो न भवति। विवरिषीष्ट। प्रावरिषीष्ट। आस्तरिषीष्ट। विस्तरिषीष्ट॥

सिचि च परस्मैपदेषु॥ ४० ॥

परस्मैपदपरे सिचि वृत उत्तरस्येटो दीर्घो न भवति। प्रावारिष्टाम्, प्रावारिषुः। अतारिष्टाम्, अतारिषुः। आस्तारिष्टाम्, आस्तारिषुः। परस्मैपदेष्विति किम् ? प्रावरिष्ट, प्रावरीष्ट॥

इट् सनि वा॥ ४१ ॥

१ - 'सनि ग्रहगुहोश्च' (७.२.१२) इत्येव सिद्धे क्रमुसाहचर्यादिदं प्रत्युदाहतम्।

वृतः सनो वेडागमो भवति। वुवूर्षते, विवरिषते, विवरीषते। प्रावुवूर्षति, प्राविवरिषति, प्राविवरीषति।[1] ॠकारान्तेभ्यः—तितीर्षति, तितरिषति, तितरीषति। आतिस्तीर्षते, आतिस्तरिषते, आतिस्तरीषते। 'सनि ग्रहगुहोश्च' (७.२.१२) इतीट्- प्रतिषेधे प्राप्ते पक्ष इडागमो विधीयते। इटश्च 'वृतो वा' (७.२.३८) इति पक्षे दीर्घः। चिकीर्षति, जिहीर्षति इत्यत्रोपदेशाधिकाराद् लाक्षणिकत्वात् चेडागमो न भवति॥

लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु॥ ४२ ॥

वृतो लिङि सिचि चात्मनेपदपरे वेडागमो भवति। वृषीष्ट, वरिषीष्ट। प्रावृषीष्ट, प्रावरिषीष्ट। आस्तरिषीष्ट, आस्तीर्षीष्ट। सिचि खल्वपि—अवृत, अवरिष्ट, अवरीष्ट। प्रावृत, प्रावरिष्ट, प्रावरीष्ट। आस्तीर्ष्ट, आस्तरिष्ट, आस्तरीष्ट। आत्मनेपदेष्विति किम्? प्रावारिष्टाम्, प्रावारिषुः। लिङः प्रत्युदाहरणं न दर्शितम्, असंभवाद् यासुटोऽवलादित्वादिति॥

ॠतश्च संयोगादेः॥ ४३ ॥

ॠदन्ताद् धातोः संयोगादेरुत्तरयोर्लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु वेडागमो भवति। ध्वृषीष्ट, ध्वरिषीष्ट। स्मृषीष्ट, स्मरिषीष्ट। अध्वृषाताम्, अध्वरिषाताम्। अस्मृषाताम्, अस्मरिषाताम्। ॠत इति किम्? च्योषीष्ट। प्लोषीष्ट। अच्योष्ट। अप्लोष्ट। संयोगादेरिति किम्? कृषीष्ट। हृषीष्ट। अकृत। अहत। आत्मनेपदेष्वित्येव—अध्वार्षीत्। अस्मार्षीत्। संस्कृषीष्ट, समस्कृतेत्यत्रोपदेशाधिकाराद्, अभक्तत्वात् च सुट इडागमो न भवति॥

स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा॥ ४४ ॥

स्वरति सूति सूयति धूञ् इत्येतेभ्य ऊदिद्भ्यश्चोत्तरस्य वलादेरार्धधातुकस्य वेडागमो भवति। स्वर्ता, स्वरिता। सूति—प्रसोता, प्रसविता। सूयति—सोता, सविता। धूञ्—धोता, धविता। ऊदिद्भ्यः खल्वपि—गाहू—विगाढा, विगाहिता। गुपू—गोप्ता, गोपिता। वेति वर्तमाने पुनर्वाग्रहणं लिङ्सिचोर्निवृत्त्यर्थम्। सूतिसूयत्योर्विकरणनिर्देशः 'षू प्रेरणे' (तुदा० ११७) इत्यस्य निवृत्त्यर्थः। धूञिति सानुबन्धकस्य निर्देशो 'धू विधूनने' (तुदा० १०६) इत्यस्य निवृत्त्यर्थः। सविता, धुवितेत्येव नित्यमेतयोर्भवति। स्वरतेरेतस्माद् विकल्पाद् 'ॠद्धनोः स्ये' (७.२.७०) इत्येतद् भवति विप्रतिषेधेन।

---

१ - 'सनि' इति हैं०। २ - उदाहरणत्रयस्य परस्मैपदपाठो बाल०।
३ - 'अभाक्तत्वात्' इत्यपपाठो है० तारा०।

स्वरिष्यति। किति तु प्रत्यये 'श्र्युकः किति' (७.२.११) इति नित्यः प्रतिषेधो भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। स्वृत्वा। सूत्वा। धूत्वा॥

रधादिभ्यश्च॥ ४५ ॥

'रध हिंसासंराद्ध्योः' (दिवा० ८२) इत्येवमादिभ्योऽष्टाभ्य उत्तरस्य वलादेरार्धधातुकस्य वेडागमो भवति। रद्धा, रधिता। नंष्टा, नशिता। त्रप्ता, तर्प्ता, तर्पिता। द्रप्ता, दर्प्ता, दर्पिता। द्रोग्धा, द्रोढा, द्रोहिता। मोग्धा, मोढा, मोहिता। स्नोग्धा, स्नोढा, स्नोहिता। स्नेग्धा, स्नेढा, स्नेहिता। क्रादिनियमाद् लिटि रधादिभ्यः परत्वाद् विकल्पं केचिदिच्छन्ति। अपरे पुनराहुः—पूर्वविधेरिण्निषेधविधानसामर्थ्याद् बलीयस्त्वं प्रतिषेधनियमस्येति नित्यमिटा भवितव्यम्। ररन्धिव, ररन्धिमेति भवति॥

निरः कुषः॥ ४६ ॥

निर् इत्येवंपूर्वात् कुष उत्तरस्य वलादेरार्धधातुकस्य वेडागमो भवति। निष्कोष्टा, निष्कोषिता। निष्कोष्टुम्, निष्कोषितुम्। निष्कोष्टव्यम्, निष्कोषितव्यम्। निर इति किम्? कोषिता। कोषितुम्। कोषितव्यम्। निस इति वक्तव्ये निर इति निर्देशेन रेफान्तमुपसर्गान्तरमस्तीति ज्ञाप्यते। तस्य हि निलयनमिति 'उपसर्गस्यायतौ' (८.२.१९) इति लत्वं भवति। निसो हि रुत्वस्यासिद्धत्वाद् लत्वं न स्यात्॥

इण्निष्ठायाम्॥ ४७ ॥

निरः कुषो निष्ठायामिडागमो भवति। निष्कुषितः। निष्कुषितवान्। इड्ग्रहणं नित्यार्थम्। आरम्भो हि 'यस्य विभाषा' (७.२.१५) इत्यस्य बाधकः, अन्यथा हि विकल्पार्थ एव स्याद्। अत्रैव नित्यमिडागमः, उत्तरत्र विकल्प एवेति॥

तीषसहलुभरुषरिषः॥ ४८ ॥

तकारादावार्धधातुक इषु सह लुभ रुष रिष इत्येतेभ्यो वेडागमो भवति। इषु—एष्टा, एषिता। 'इषु इच्छायाम्' (तुदा० ६१) इत्यस्यायं विकल्प इष्यते। यस्तु 'इष गतौ' (दिवा० १९) इति दैवादिकस्तस्य प्रेषिता, प्रेषितुम्, प्रेषितव्यमिति नित्यं भवति। योऽपि 'इष आभीक्ष्ण्ये' (क्र्या० ५९) इति क्र्यादौ पठ्यते, तस्याप्येवमेव। तदर्थमेव तीषसहेति सूत्रे केचिदुदितमिषं पठन्ति। सह—सोढा, सहिता। लुभ—लोब्धा, लोभिता। रुष—रोष्टा, रोषिता। रिष्—रेष्टा, रेषिता। तीति किम् ? एषिष्यति॥

सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम्॥ ४९ ॥

इवन्तानां धातूनाम् ऋधु भ्रस्ज दम्भु श्रि स्वृ यु ऊर्णु भर ज्ञपि सन् इत्येतेषां च सनि वेडागमो भवति। इवन्तानाम्—दिदेविषति, दुद्यूषति। सिसेविषति, सुस्यूषति। ऋधु—अर्दिधिषति। ईर्त्सति। भ्रस्ज—बिभ्रज्जिषति, बिभ्रक्षति, बिभर्ज्जिषति, बिभर्क्षति। दम्भु—दिदम्भिषति, धिप्सति, धीप्सति। श्रि—उच्छिश्रयिषति, उच्छिश्रीषति। स्वृ—सिस्वरिषति, सुस्वूर्षति। यु—यियविषति, युयूषति। ऊर्णु—प्रोर्णुनविषति, प्रोर्णुनुविषति, प्रोर्णुनूषति। भर इति भृञित्येतस्य भौवादिकस्य (भ्वा० ६३६) ग्रहणं शपा निर्देशात्। बिभरिषति, बुभूर्षति। ज्ञपि—जिज्ञपयिषति, ज्ञीप्सति। सन्—सिसनिषति। सिषासति। केचिदत्र भरज्ञपिसनितनिपतिदरिद्राणाम् इति पठन्ति। तितनिषति, तितंसति, तितांसति। पिपतिषति, पित्सति। दिदरिद्रिषति, दिदरिद्रासति। सनीति किम् ? देविता। भ्रष्टा॥

क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः॥ ५०॥

क्लिशः क्त्वानिष्ठयोर्वेडागमो भवति। क्लिष्ट्वा, क्लिशित्वा। क्लिष्टः, क्लिशितः। क्लिष्टवान्, क्लिशितवान्। 'क्लिशू विबाधने' (क्र्या० ५३) इत्यस्य क्त्वायां विकल्पः सिद्ध एव, निष्ठायां तु 'यस्य विभाषा' (७.२.१५) इति प्रतिषेधः प्राप्नोति। 'क्लिश उपतापे' (दिवा० ५०) इत्येतस्य तु क्त्वायां निष्ठायां च नित्यमिडागमः प्राप्नोति। तदर्थं क्त्वाग्रहणं क्रियते॥

पूङश्च॥ ५१ ॥

पूङश्च क्त्वानिष्ठयोर्वेडागमो भवति। पूत्वा, पवित्वा। सोमोऽतिपूतः, सोमोऽतिपवितः। पूतवान्, पवितवान्। 'श्र्युकः किति' (७.२.११) इति प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पो विधीयते॥

वसतिक्षुधोरिट्॥ ५२ ॥

वसतेः क्षुधेश्च क्त्वानिष्ठयोरिडागमो भवति। उषित्वा। उषितः। उषितवान्। क्षुधित्वा। क्षुधितः। क्षुधितवान्। वसतीति विकरणो निर्देशार्थ एव। वस्तेस्तूदात्तत्वादेव भवितव्यमिटा। पुनरिड्ग्रहणं नित्यार्थम्॥

अञ्चेः पूजायाम्॥ ५३ ॥

अञ्चेः पूजायामर्थे क्त्वानिष्ठयोरिडागमो भवति। अञ्चित्वा जानु जुहोति।

---

१ - चान्द्रस्वोपज्ञवृत्तौ (५.४.११३) अपीदमुदाहरणमुपलभ्यते। उभयत्रापि नेदं युक्तम्। नात्राञ्चतिः पूजार्थः किन्तु गत्यर्थ एव। अस्य वाक्यस्य मूलेषु 'जान्वाच्य जुहोति' (श० ब्रा० १२.४.४.६) इत्यादिषु वैदिकवाक्येषु 'भूमौ जानु निपात्य जुहुयात्' इत्याद्यर्थकेषु न पूजार्थोऽञ्चतिः, नलोपनिषेधापत्तेः।

अञ्चिता अस्य गुरवः। 'उदितो वा' (७.२.५६) इति क्त्वाप्रत्यये विकल्पः प्राप्तः, निष्ठायां 'यस्य विभाषा' (७.२.१५) इति प्रतिषेधः प्राप्तः, तदर्थमिदं प्रारब्धम्। पूजायामिति किम् ? उदक्तमुदकं कूपात्। उद्धृतमित्यर्थः॥

लुभो विमोहने॥ ५४ ॥

लुभो विमोहनेऽर्थे वर्तमानात् क्त्वानिष्ठयोरिडागमो भवति। लुभित्वा, लोभित्वा। विलुभिताः केशाः। विलुभितः सीमन्तः। विलुभितानि पदानि। विमोहनमाकुलीकरणम्। तत्र क्त्वायां 'तीषसहलुभ०' (७.२.४८) इति विकल्पः, निष्ठायां 'यस्य विभाषा' (७. २.१५) इति प्रतिषेधः प्राप्तः। विमोहन इति किम् ? लुब्धो वृषलः। शीतेन पीडित इत्यर्थः। लुब्ध्वा, लुभित्वा, लोभित्वा। गार्ध्ये यथाप्राप्तमेव भवति॥

जॄव्रश्च्योः क्त्वि॥ ५५ ॥

जॄ व्रश्चि इत्येतयोः क्त्वाप्रत्यय इडागमो भवति। जरित्वा, जरीत्वा। व्रश्चित्वा। जॄ इत्येतस्य 'श्र्युकः किति' (७.२.११) इति प्रतिषेधः प्राप्तः, व्रश्चेरूदित्त्वाद् विकल्पः। क्त्वाग्रहणं निष्ठानिवृत्त्यर्थम्॥

उदितो वा॥ ५६ ॥

उदितो धातोः क्त्वाप्रत्यये परतो वेडागमो भवति। शमु—शमित्वा, शान्त्वा। तमु—तमित्वा, तान्त्वा। दमु—दमित्वा, दान्त्वा॥

सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः॥ ५७ ॥

सकारादावसिच्यार्धधातुके कृत चृत छृद तृद नृत् इत्येतेभ्यो धातुभ्यो वेडागमो भवति। कृत—कर्त्स्यति। अकर्त्स्यत्। चिकृत्सति। कर्तिष्यति। अकर्तिष्यत्। चिकर्तिषति। चृत—चर्त्स्यति। अचर्त्स्यत्। चिचृत्सति। चर्तिष्यति। अचर्तिष्यत्। चिचर्तिषति। छृद—छर्त्स्यति। अच्छर्त्स्यत्। चिच्छृत्सति। छर्दिष्यति। अच्छर्दिष्यत्। चिच्छर्दिषति। तृद—तर्त्स्यति। अतर्त्स्यत्। तितृत्सति। तर्दिष्यति। अतर्दिष्यत्। तितर्दिषति। नृत्—नर्त्स्यति। अनर्त्स्यत्। निनृत्सति। नर्तिष्यति। अनर्तिष्यत्। निनर्तिषति। स इति किम्? कर्तिता। असिचीति किम् ? अकर्तीत्॥

गमेरिट् परस्मैपदेषु॥ ५८ ॥

गमेर्धातोः सकारादेरार्धधातुकस्य परस्मैपदेष्विडागमो भवति। गमिष्यति। अगमिष्यत्। जिगमिषति। गमेरिति किम् ? चेष्यति। इड्ग्रहणं नित्यार्थम्। परस्मैपदे-

ष्विति किम् ? संगंसीष्ट। संगंस्यते। संजिगंसते। संजिगंसिष्यते। अधिजिगांसते। अधिजिगांसिष्यते। गमेरिङादेशस्य 'अज्झनगमां सनि' (६.४.१६) इति दीर्घत्वम्। स इत्येव—गन्तास्मि, गन्तास्वः, गन्तास्मः। आत्मनेपदेन समानपदस्थस्य गमेरयमिडागमो नेष्यते। अन्यत्र सर्वत्रैवेष्यते। कृत्यपि हि भवति, परस्मैपदलुकि च—संजिगमिषिता, अधिजिगमिषिता व्याकरणस्य, जिगमिष त्वमिति। पदशेषकारस्य पुनरिदं दर्शनम्—गम्युपलक्षणार्थं परस्मैपदग्रहणम्, परस्मैपदेषु यो गमिरुपलक्षितस्तस्मात् सकारादेरार्धधातुकस्येड् भवति। तन्मतेन संजिगंसिता, अधिजिगांसिता व्याकरणस्य इत्येव भवितव्यम्॥

न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः॥ ५९ ॥

वृतादिभ्यश्चतुर्भ्य उत्तरस्य सकारादेरार्धधातुकस्य परस्मैपदेष्विडागमो न भवति। वृत्—वर्त्स्यति। अवर्त्स्यत्। विवृत्सति। वृधु—वर्त्स्यति। अवर्त्स्यत्। विवृत्सति। शृधु—शर्त्स्यति। अशर्त्स्यत्। शिशृत्सति। स्यन्दू—स्यन्त्स्यति। अस्यन्त्स्यत्। सिस्यन्त्सति। चतुर्भ्य इति न वक्तव्यम्, वृद्ग्रहणं हि तत्र द्युतादिपरिसमाप्त्यर्थं क्रियते—कृपू सामर्थ्ये वृदिति, तदेव यदि वृतादिसमाप्त्यर्थमपि विज्ञायते न किंचिदनिष्टं प्राप्नोति। तत् क्रियते स्यन्देरूदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं प्रतिषेधो यथा बाधेतेति। चतुर्ग्रहणे हि सति तात्पर्येण स्यन्दिः संनिधापितो भवति। परस्मैपदेष्वित्येव—वर्तिष्यते। वर्तिषीष्ट। अवर्तिष्यत। विवर्तिषते। अत्राप्यात्मनेपदेन समानपदस्थेभ्यो वृतादिभ्य इडागम इष्यते। अन्यत्र सर्वत्र प्रतिषेधः। कृत्यपि हि परस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो भवति—विवृत्सिता, विवृत्स त्वमिति॥

तासि च क्लृपः॥ ६० ॥

कृप उत्तरस्य तासेः सकारादेश्चार्धधातुकस्य परस्मैपदेष्विडागमो न भवति। श्वः कल्प्ता। कल्प्स्यति। अकल्प्स्यत्। चिक्लृप्सति। परस्मैपदेष्वित्येव—कल्पितासे। कल्पिष्यते। कल्पिषीष्ट। अकल्पिष्यत। चिकल्पिषते। क्लृपेरप्यात्मनेपदेन समानपदस्थस्येडागम इष्यते। अन्यत्र प्रतिषेधः। कृत्यपि हि परस्मैपदलुकि च प्रतिषेधो भवति—चिक्लृप्सिता। चिक्लृप्स त्वमिति॥

अचस्तास्वत् थल्यनिटो नित्यम्॥ ६१ ॥

तासौ ये नित्यानिटो धातवोऽजन्ताः, तेभ्यस्तासाविव थलीडागमो न भवति। याता—ययाथ। चेता—चिचेथ। नेता—निनेथ। होता—जुहोथ। अच इति किम् ? भेत्ता—बिभेदिथ। तास्वदिति किम् ? लूत्वा—लुलविथ। थलीति किम् ? याता—ययिव। ययिम। अनिड्ग्रहणं नित्यमित्यनेन विशेषणार्थम्। नित्यग्रहणं किम् ? विधोता,

विधविता—विदुधविथ। तासि विभाषितेट्, थलि नित्यमिडागमो भवति। तास्वदिति वतिनिर्देशः किमर्थः ? तासौ सतस्थलि प्रतिषेधार्थः। यो हि तासावसन्, असत्त्वात् च नित्यानिट्, तस्य थलि प्रतिषेधो न भवति। जघसिथ। उवयिथ। उत्तरसूत्रेऽपि तास्वदिति वर्तते। अदादेशो हि घसिर्वेञादेशश्च वयिस्तासौ नास्ति॥

उपदेशेऽत्वतः॥ ६२ ॥

उपदेशे यो धातुरकारवान् तासौ नित्यानिट् तस्मात् तासाविव थलीडागमो न भवति। पक्ता—पपक्थ। यष्टा—इयष्ठ। शक्ता—शशक्थ। उपदेश इति किम् ? कर्ष्टा—चकर्षिथ। अत्वत इति किम् ? भेत्ता—बिभेदिथ। तपरकरणं किम् ? राद्धा—रराधिथ। तास्वदित्येव—जिघृक्षति—जग्रहिथ। नित्यमनिट इत्येव—अङ्क्ता, अञ्जिता—आनञ्जिथ॥

ऋतो भारद्वाजस्य॥ ६३ ॥

ऋकारान्ताद् धातोर्भारद्वाजस्याचार्यस्य मतेन तासाविव नित्यानिटस्थलीडागमो न भवति। स्मर्ता—सस्मर्थ। ध्वर्ता—दध्वर्थ। सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः। ऋत एव भारद्वाजस्य, नान्येषां धातूनाम्। ययिथ। वविथ। पेचिथ। शेकिथ। तदयमर्थात् पूर्वयोर्योगयोर्विकल्पः। तपरकरणमृकारान्तस्य निवृत्त्यर्थम्। तथा हि सति विध्यर्थमेतत् स्यात्॥

बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थेति निगमे॥ ६४ ॥

बभूथ आततन्थ जगृभ्म ववर्थ इत्येतानि निपात्यन्ते निगमविषये। निगमो वेदः। बभूथ—त्वं हि होता॑ प्रथ॒मो ब॒भूथ॑ (तै० सं० ३.१.४.४)। बभूविथेति भाषायाम्। आततन्थ—येनान्तरि॑क्षमु॒र्वा॑तत॒न्थ॑ (ऋ० ३.२२.२)। आतेनिथेति भाषायाम्। जगृभ्म—ज॒गृ॒भ्मा ते॒ दक्षि॑णमिन्द्र॒ हस्त॑म् (ऋ० १०.४७.१)। जगृहिमेति भाषायाम्। ववर्थ—ववर्थ त्वं हि ज्योतिषा।[1] ववरिथेति भाषायाम्। क्रादिसूत्रादेवास्य प्रतिषेधे सिद्धे नियमार्थं वचनम्—निगम एव न भाषायामिति॥

विभाषा सृजिदृशोः॥ ६५ ॥

सृजि दृशि इत्येतयोस्थलि विभाषेडागमो न भवति। सस्रष्ठ, ससर्जिथ। दद्रष्ठ, ददर्शिथ॥

---

१ - ‘ त्वं ज्योति॑षा वि तमो॑ ववर्थ ’ (ऋ० १.९१.२२)।

इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम्॥ ६६ ॥

अत्ति अर्ति व्ययति इत्येतेषां थलीडागमो भवति। आदिथ। आरिथ। विव्ययिथ। व्येञो 'न व्यो लिटि' (६.१.४६) इत्यात्वप्रतिषेधः। अत्तिव्ययत्योः 'ऋतो भारद्वाजस्य' (७.२.६३) इति नियमाद् विकल्पः। अर्तेरपि नित्यः प्रतिषेधः। अत्रेड्ग्रहणं विस्पष्टार्थम्। विकल्पविधाने हि सत्यत्तिव्ययतिग्रहणमनर्थकम् , प्रतिषेधविधाने चार्तिग्रहणमिति नित्योऽयं विधिरिड्ग्रहणमन्तरेणापि शक्यते विज्ञातुम्॥

वस्वेकाजाद्घसाम्॥ ६७ ॥

कृतद्विर्वचनानामेकाचां धातूनाम्, आकारान्तानां घसेश्च वसाविडागमो भवति। आदिवान्। आशिवान्। पेचिवान्। शेकिवान्। धात्वभ्यासयोरेकादेशे कृत एत्वाभ्यासलोपयोश्च कृतयोः कृतद्विर्वचना एत एकाचो भवन्ति। आत्—ययिवान्। तस्थिवान्। घस्—जक्षिवान्। सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः—एकाजाद्घसामेव वसाविडागमो भवति नान्येषाम्। बिभिद्वान्। चिच्छिद्वान्। बभूवान्। शिश्रिवान्। क्रादिनियमात् प्रतिषेधाभावात् च य इट् प्रसक्तः स नियम्यते। आद्ग्रहणमनेकाज्ग्रहणार्थम्। द्विर्वचने हि कृत इटि हि सत्यातो लोपेन भवितव्यम्। द्ररिद्रातेस्तु 'कास्यनेकाज्ग्रहणं चुलुम्पाद्यर्थम्' (३.१.३५ वा०) इत्यामा भवितव्यम्। दरिद्रांचकार। अथाप्यां न क्रियते तथापि च दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधौ (६.४.११४ वा०) इति प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेराकारे लुप्त इडागमस्य निमित्तं विहतमिति नेडागमो भवति, ददरिद्र्वानिति भवितव्यम्। घसेरपि यदि ग्रहणमिह न क्रियते तदा द्विर्वचनात् परत्वाद् 'घसिभसोर्हलि च' (६.४.१००) इत्युपधालोपे कृते द्विर्वचनमेव न स्याद्, अनच्कत्वाद्। इह तु घसिग्रहणाद् उपधालोपमपि परत्वादिडागमो बाधते। तत्र कृते 'गमहनजनखनघसाम्०' (६.४.९८) इत्युपधालोपः। स च 'द्विर्वचनेऽचि' (१.१.५९) इति द्विर्वचने कर्तव्ये स्थानिवद् भवति, तेन जक्षिवानिति सिध्यति॥

विभाषा गमहनविदविशाम्॥ ६८ ॥

गम हन विद विश इत्येतेषां धातूनां वसौ विभाषा इडागमो भवति। गम—जग्मिवान्, जगन्वान्। 'मो नो धातोः' (८.२.६४), 'म्वोश्च' (८.२.६५) इति नकारः। हन—जघ्निवान्, जघन्वान्। विद—विविदिवान्, विविद्वान्। विश्—विविशिवान्, विविश्वान्। विशिना साहचर्यात् (परि० १०३) इह विदेस्तौदादिकस्य लाभार्थस्य

---

१ - 'संविव्ययिथ' इति बाल०। २ - 'प्राप्तः' इत्यधिकं क्वचित्।
३ - 'म्वोश्च' इति नास्ति मुद्रितेषु।

ग्रहणम्। ज्ञानार्थस्य तु नित्यं विविद्वानित्येव भवति ॥ दृशेश्चेति वक्तव्यम्॥ ददृशिवान्, ददृश्वान् (ऋ० ४.३३.६)॥

सनिं ससनिवांसम्॥ ६९ ॥

सनोतेः सनतेर्वा धातोः सनिं ससनिवांसमिति निपात्यते। आजिं त्वाग्ने ...... सनिं ससनिवांसम् (मा० श्रौ० १.३.४.२)। इडागम एत्वाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते। सनिम्पूर्वादन्यत्र सेनिवांसमित्येव भवति। छन्दसीदं निपातनं विज्ञायते। भाषायां सेनिवांसमिति भवति॥

ऋद्धनोः स्ये॥ ७० ॥

ऋकारान्तानां धातूनां हन्तेश्च स्य इडागमो भवति। करिष्यति। हरिष्यति। हनिष्यति। स्वरतेर्वेट्त्वाद् ऋद्धनोः स्य इत्येतद् भवति विप्रतिषेधेन। स्वरिष्यति। तपरकरणं विस्पष्टार्थम्॥

अञ्जेः सिचि॥ ७१ ॥

अञ्जेः सिचीडागमो भवति। आञ्जीत्, आञ्जिष्टाम्, आञ्जिषुः। सिचीति किम्? अङ्क्ता, अञ्जिता। ऊदित्त्वाद् विभाषा (७.२.४४) भवति॥

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु॥ ७२ ॥

स्तु सु धूञ् इत्येतेभ्यः सिचि परस्मैपदे परत इडागमो भवति। अस्तावीत्। असावीत्। अधावीत्। परस्मैपदेष्विति किम् ? अस्तोष्ट। असोष्ट। अधोष्ट, अधविष्ट॥

यमरमनमातां सक् च॥ ७३ ॥

यम रम नम इत्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च सगागमो भवति परस्मैपदे सिचि, इडागमश्च। यम्—अयंसीत्, अयंसिष्टाम्, अयंसिषुः। रम्—व्यरंसीत्, व्यरंसिष्टाम्, व्यरंसिषुः। नम्—अनंसीत्, अनंसिष्टाम्, अनंसिषुः। आकारान्तानाम्—अयासीत्, अयासिष्टाम्, अयासिषुः। यमादीनां हलन्तलक्षणा वृद्धिः (७.२.३) प्राप्ता, सा 'नेटि' (७.२.४) इति प्रतिषिध्यते। परस्मैपदेष्वित्येव—आयंस्त। अरंस्त। अनंस्त॥

---

१ - ' अञ्चित्वाग्ने ' इति मुद्रितेषु। २ - ' एत्वाभ्यासलोपश्च ' इति है०।

३ - ' अरंसीत्, अरंसिष्टाम् , अरंसिषुः ' इत्यपपाठो है०।

४ - ' अयंस्त ' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।

स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि॥ ७४ ॥

स्मिङ् पूङ् ऋ अञ्जू अशू इत्येतेषां धातूनां सनीडागमो भवति। सिस्मयिषते। पिपविषते। अरिरिषति। अञ्जिजिषति। अशिशिषते। ङकारग्रहणं पूञो मा भूत्। पुपूषति इत्येव तस्य भवति। अशेरूदितो ग्रहणाद् अश्नातेः नित्यमिडागमोऽस्त्येव॥

किरश्च पञ्चभ्यः॥ ७५॥

किरादिभ्यः पञ्चभ्यः सनीडागमो भवति। कॄ—चिकरिषति। गॄ—जिगरिषति। दृङ्—दिदरिषते। धृङ्—दिधरिषते। प्रच्छ—पिपृच्छिषति। पञ्चभ्य इति किम् ? सिसृक्षति। किरतिगिरत्योः 'इट् सनि वा' (७.२.४१) इति विकल्पः प्राप्तः। 'वृतो वा' (७.२.३८) इति चास्येटो दीर्घत्वं नेच्छन्ति॥

रुदादिभ्यः सार्वधातुके॥ ७६ ॥

रुदादिभ्यः पञ्चभ्य उत्तरस्य वलादेः सार्वधातुकस्येडागमो भवति। रुद्—रोदिति। स्वप्—स्वपिति। श्वस्—श्वसिति। अन्—प्राणिति। जक्ष्—जक्षिति। पञ्चभ्य इत्येव—जागर्ति। सार्वधातुक इति किम् ? स्वप्ता। वलादेरित्येव—रुदन्ति॥

ईशः से॥ ७७ ॥

ईश उत्तरस्य स इत्येतस्य सार्वधातुकस्येडागमो भवति। ईशिषे। ईशिष्व॥

ईडजनोर्ध्वे च॥ ७८ ॥

ईड जन इत्येताभ्यामुत्तरस्य ध्व इत्येतस्य स इत्येतस्य च सार्वधातुकस्येडागमो भवति। ईडिध्वे। ईडिध्वम्। ईडिषे। ईडिष्व। जनिध्वे। जनिध्वम्। जनिषे। जनिष्व। 'जनी प्रादुर्भावे' (दिवा० ४०) इत्यस्य छान्दसत्वात् श्यनो लुक्, उपधालोपाभावश्च। 'जन जनने' (जु० २२) इत्यस्यापि श्लुविकरणस्य ग्रहणमत्रेष्यते। तस्य कर्मव्यतिहारे व्यतिजज्ञिषे, व्यतिजज्ञिष्व, व्यतिजज्ञिध्वे, व्यतिजज्ञिध्वम् इति च भवति। ध्वेशब्द ईशेरपि इडागम इष्यते—ईशिध्वे, ईशिध्वमिति। तदर्थं केचिद् 'ईडिजनोः स्ध्वे च' इति सूत्रं पठन्ति। तत्र सकारादेः सेशब्दस्य सूत्र एवोपादानात् चशब्दो भिन्नक्रम ईशेरनुकर्षणार्थो विज्ञायते। 'ईशीडिजनां सेध्वयोः' इत्येकमेव सूत्रं न पठितम् ? विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेरिति। ध्व इति कृतटेरेत्वस्य ग्रहणात् लङि ध्वमि न भवितव्यमिटा।

---

१ - 'अश्नोतेः' इत्यपपाठो मुद्रितेषु। २ - 'पिप्रच्छिषति' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।
३ - 'च' रहितः पाठो न्यासे। ४ - 'पञ्चभ्यः' इति नास्ति मुद्रितेषु।

लोटि पुनरेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् (परि० ३७) भवितव्यमिति॥

लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य॥ ७९ ॥

सार्वधातुक इति वर्तते। सार्वधातुके यो लिङ् तस्यानन्त्यस्य सकारस्य लोपो भवति। कः पुनरनन्त्यो लिङः सकारः ? यो यासुट्सुट्सीयुटाम्। कुर्यात्, कुर्याताम्, कुर्युः। कुर्वीत, कुर्वीयाताम्, कुर्वीरन्। अनन्त्यस्येति किम् ? कुर्युः। कुर्याः। सार्वधातुक इत्येव— क्रियास्ताम्, क्रियासुः। कृषीष्ट, कृषीयास्ताम्, कृषीरन्॥

अतो येयः॥ ८० ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य या इत्येतस्य सार्वधातुकस्येय् इत्ययमादेशो भवति। पचेत्, पचेताम्, पचेयुरित्यत्र 'उस्यपदान्तात्' (६.१.९६) इति पररूपं बाधितम्। अत इति किम् ? चिनुयात्। सुनुयात्। तपरकरणं किम् ? यायात्। सार्वधातुक इत्येव— चिकीर्ष्यात्। ननु च अतो लोपेन (६.४.४८) अत्र भवितव्यम् ? पचेदित्यत्रापि हि तर्हि 'अतो दीर्घो यञि' (७.३.१०१) इति दीर्घत्वेन भवितव्यम्। तदनेनावश्यं विध्यन्तरं बाधितव्यम्, स यथैव दीर्घस्य बाधक एवमतो लोपस्यापि बाधकः स्यात्। स्यादेतदेवं यदि दीर्घः सार्वधातुके विधीयते। अथ तु तिङि विधीयते, तदा येन नाप्राप्तिन्यायेन (परि० ५७) दीर्घस्यैव बाधकः स्याद् न पुनरतो लोपस्य। येय इत्यविभक्तिको निर्देशः। य इति वा षष्ठीनिर्देशे यलोपस्यासिद्धत्वमनाश्रित्य 'आद् गुणः' (६.१.८७) कृतः, सौत्रत्वाद् निर्देशस्येति। केचिद् अत्र अतो यासिय इति सूत्रं पठन्ति। तेषां सकारान्तः स्थानी, षष्ठीसमासश्च॥

आतो ङितः॥ ८१ ॥

आकारस्य ङिदवयवस्य अकारान्ताद् अङ्गादुत्तरस्य सार्वधातुकस्येय् इत्ययमादेशो भवति। पचेते। पचेथे। पचेताम्। पचेथाम्। यजेते। यजेथे। यजेताम्। यजेथाम्। 'सार्वधातुकमपित्' (१.२.४) इत्यत्र न ङितीव ङिद्वद् इत्येवमङ्गीक्रियते, अपि तु ङित इव ङिद्वदिति। पूर्वसूत्र एव उच्चुकुटिषतीति प्रसिद्धये तथाङ्गीकरणम्। यदि गाङ्कुटादि- सूत्रे (१.२.१) ङित इव ङिद्वद्भवतीत्येवमङ्गीक्रियते, तदा 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (१.३.१२) इत्यात्मनेपदं प्राप्नोतीति। आत इति किम् ? पचन्ति। यजन्ति। पचन्ते। यजन्ते। ङित इति किम् ? पचावहै, पचामहै। अत इत्येव—चिन्वाते। सुन्वाते। तपरकरणं किम् ? मिमाते। मिमाथे॥

---

१ - ' आकारान्ताद् ' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।

२ - नायमेकान्तः सिद्धान्तः , तास्यादिसूत्रोक्तिविरोधात् (द्र० — ६.१.१८६ का०)।

आने मुक्॥ ८२ ॥

आने परतोऽङ्गस्यातो मुगागमो भवति। पचमानः। यजमानः। अकारमात्र-भक्तोऽयं मुक् अदुपदेशग्रहणेन गृह्यत इत्यदुपदेशात् ० (६.१.१८६) इति लसार्व-धातुकानुदात्तत्वं भवति। यद्येवम् 'आतो ङितः' (७.२.८१) इत्ययमपि विधिः प्राप्नोति? तपरनिर्देशाद् न भविष्यति। मुकि सत्यध्यर्धमात्रो भवति। लसार्वधातुकानुदात्तत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति ? नैष दोषः। उपदेशग्रहणं तत्र क्रियते। तेनोपदेशादूर्ध्वं सत्यपि कालभेदे भवितव्यम्। तथा च पचावः, पचाम इत्यत्रापि भवति॥

ईदासः॥ ८३ ॥

आस उत्तरस्यानशब्दस्य ईकारादेशो भवति। आसीनो यजते। अत्र पञ्चम्या परस्य षष्ठी कल्प्यते॥

अष्टन आ विभक्तौ॥ ८४ ॥

अष्टनो विभक्तौ परत आकारादेशो भवति। अष्टाभिः। अष्टाभ्यः। अष्टानाम्। अष्टासु। विभक्ताविति किम् ? अष्टत्वम्। अष्टता। आ इति व्यक्तिनिर्देशोऽयम्, आकृतिनिर्देशे तु नकारस्थानेऽनुनासिकाकारः स्यात्। विकल्पेनायमाकारो भवति, एतद् ज्ञापितम् 'अष्टनो दीर्घात्' (६.१.१७२) इति दीर्घग्रहणाद्, 'अष्टाभ्य औश्' (७.१.२१) इति च कृतात्वस्य निर्देशात्। तेनाष्टभिरष्टभ्य इत्यपि भवति। तदन्तविधिश्चात्रेष्यते। प्रिया अष्टौ येषां ते प्रियाष्टानः, प्रियाष्टौ॥

रायो हलि॥ ८५ ॥

रै इत्येतस्य हलादौ विभक्तौ परत आकारादेशो भवति। राभ्याम्। राभिः। हलीति किम् ? रायौ। रायः। विभक्ताविति किम् ? रैत्वम्। रैता। 'मृजेर्वृद्धिः' (७.२.११४) इत्यतः प्राग् विभक्त्यधिकारः॥

युष्मदस्मदोरनादेशे॥ ८६ ॥

युष्मदस्मदित्येतयोरनादेशे विभक्तौ परत आकारादेशो भवति। युष्माभिः। अस्माभिः। युष्मासु। अस्मासु। अनादेश इति किम् ? युष्मत्। अस्मत्। हलीत्यधिकारादप्यत्र न स्यात्। उत्तरत्र त्वनादेशग्रहणेन प्रयोजनं 'योऽचि' (७.२.८९) इति तदिहैव क्रियते॥

---

१ - 'पञ्चम्याः' इति है० तारा० । २ - मृजेरित्यादिपाठः पूर्वसूत्रान्ते स्यात्।

द्वितीयायां च॥ ८७ ॥

द्वितीयायां च परतो युष्मदस्मदोराकारादेशो भवति। त्वाम्। माम्। युवाम्। आवाम्। युष्मान्। अस्मान्। आदेशार्थं वचनम्॥

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ॥ ८८ ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने परतो भाषायां विषये युष्मदस्मदोराकारादेशो भवति। युवाम्। आवाम्। प्रथमाया इति किम् ? युवयोः। आवयोः। द्विवचन इति किम् ? त्वम्। अहम्। यूयम्। वयम्। भाषायामिति किम् ? यु॒वं वस्त्रा॑णि पीव॒सा व॑साथे (ऋ० १.१५२.१)॥

योऽचि॥ ८९ ॥

अजादौ विभक्तावनादेशे युष्मदस्मदोर्यकारादेशो भवति। त्वया। मया। त्वयि। मयि। युवयोः। आवयोः। अचीति किम् ? युवाभ्याम्। आवाभ्याम्। 'युष्मदस्मदोरनादेशे' (७.२.८६) इत्यत्र यदि हलि (७.२.८५) इत्यनुवर्तते शक्यमकर्तुमचीत्येतत्। तत् क्रियते विस्पष्टार्थम्। अनादेश इत्येव—त्वद् गच्छति। मद् गच्छति॥

शेषे लोपः॥ ९० ॥

शेषे विभक्तौ युष्मदस्मदोर्लोपो भवति। कश्च शेषः ? यत्राकारो यकारश्च न विहितः।

पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि।
यान्यद्विवचनान्यत्र तेषु लोपो विधीयते॥

त्वम्। अहम्। यूयम्। वयम्। तुभ्यम्। मह्यम्। युष्मभ्यम्। अस्मभ्यम्। त्वत्। मत्। युष्मत्। अस्मत्। तव। मम। युष्माकम्। अस्माकम्। शेषग्रहणं विस्पष्टार्थम्। शेषे लोपे कृते स्त्रियां टाप् कस्माद् न भवति—त्वं ब्राह्मणी, अहं ब्राह्मणी ? 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' (परि० ८५), अलिङ्गे वा युष्मदस्मदी इति। केचित् तु शेषे लोपं टिलोपमिच्छन्ति। कथम् ? वक्ष्यमाणादेशापेक्षः शेषः, ते चादेशा मपर्यन्तस्य (७.२.९१) विधीयन्ते। तेन मपर्यन्ताद् योऽन्यः स शेष इति। तत्रायं लोप इति टिलोपो भवति॥

मपर्यन्तस्य॥ ९१ ॥

मपर्यन्तस्येत्ययमधिकारः। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो मपर्यन्तस्येत्येवं तद् वेदितव्यम्।

वक्ष्यति—'युवावौ द्विवचने' (७.२.९२)—युवाम्। आवाम्। मपर्यन्तस्येति किम् ? युवकाम् , आवकामिति साकच्कस्य मा भूत्। 'त्वमावेकवचने' (७.२.९७)—त्वया। मया। मपर्यन्तस्येति किम् ? सर्वस्य मा भूत्। तथा च सति त्वमयोरकारस्य 'योऽचि' (७.२.८९) इति यकारे कृतेऽनिष्टं रूपं स्यात्। मान्तस्येत्येव सिद्धेऽस्मिन् यत् परिग्रहणं कृतम्, अवधिद्योतनार्थं तत्, मान्ते मा भूत्। कदा? यदा ण्यन्तयोः क्विपि मान्तत्वं विद्यते युष्मदस्मदोः। स्थानिवत्त्वं च णेरत्र क्वौ लुप्तत्वाद् (महाभाष्य १.१.५८ वा०) न विद्यते॥

युवावौ द्विवचने॥ ९२ ॥

द्विवचने इत्यर्थग्रहणम्। द्विवचने ये युष्मदस्मदी द्व्यर्थाभिधानविषये तयोर्मपर्यन्तस्य स्थाने युव आव इत्येतावादेशौ भवतः। युवाम्। आवाम्। युवाभ्याम्। आवाभ्याम्। युवयोः। आवयोः। यदा समासे द्व्यर्थे युष्मदस्मदी भवतः, समासार्थस्यान्यसंख्यत्वादेक-वचनं बहुवचनं वा भवति, तदापि द्व्यर्थयोर्युष्मदस्मदोर्युवावौ भवतः, यदि 'त्वाहौ सौ' (७.२.९४) इत्येवमादिना आदेशान्तरेण न बाध्येते। अतिक्रान्तं युवाम् अतियुवाम्। अत्यावाम्। अतिक्रान्तान् युवाम् अतियुवान्। अत्यावान्। अतिक्रान्तेन युवाम् अतियुवया। अत्यावया। अतिक्रान्तैर्युवाम् अतियुवाभिः। अत्यावाभिः। अतिक्रान्तेभ्यो युवाम् अतियुवभ्यम्। अत्यावभ्यम्। अतिक्रान्ताद् युवाम् अतियुवत्। अत्यावत्। अतिक्रान्तेभ्यो युवाम् अतियुवत्। अत्यावत्। अतिक्रान्तानां युवाम् अतियुवाकम्। अत्यावाकम्। अतिक्रान्ते युवाम्। अतियुवयि। अत्यावयि। अतिक्रान्तेषु युवाम् अतियुवासु। अत्यावासु। त्वाहादीनां तु विषये परत्वात् त एव भवन्ति। अतिक्रान्तो युवाम् अतित्वम्। अत्यहम्। अतिक्रान्ता युवाम् अतियूयम्। अतिवयम्। अतिक्रान्ताय युवाम् अतितुभ्यम्। अतिमह्यम्। अतिक्रान्तस्य युवाम् अतितव। अतिमम। यदा तु युष्मदस्मदी एकत्वबहुत्वयोर्वर्तेते, समासार्थस्तु द्वित्वे, तदा युवावौ न भवतः। अतिक्रान्तौ त्वाम् अतित्वाम्। अतिमाम्। अतिक्रान्तौ युष्मान् अतियुष्माम्। अत्यस्माम्। एवमुन्नेयम्॥

यूयवयौ जसि॥ ९३ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य जसि परतो यूय वय इत्येतावादेशौ भवतः। यूयम्। वयम्। परमयूयम्। परमवयम्। अतियूयम्। अतिवयम्। तदन्तविधिरत्र भवति॥

---

१ - 'अतियुष्मान् , अत्यस्मान् ' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।

२ - 'एवं सर्वत्र ज्ञेयम् ' इति बाल०।

३ - 'अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च ' (सीर० प० ७७) इति ' इति पाठोऽधिको मुद्रितेषु दृश्यते। स तु न युक्तः, न्यासपदमञ्जर्योर्दर्शनात्।

त्वाहौ सौ॥ ६४ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य सौ परे त्व अह इत्येतावादेशौ भवतः। त्वम्। अहम्। परमत्वम्। परमाहम्। अतित्वम्। अत्यहम्॥

तुभ्यमह्यौ ङयि॥ ६५ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तुभ्य मह्य इत्येतावादेशौ भवतो ङयि परतः। तुभ्यम्। मह्यम्। परमतुभ्यम्। परममह्यम्। अतितुभ्यम्। अतिमह्यम्॥

तवममौ ङसि॥ ६६ ॥

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य तव मम इत्येतावादेशौ भवतो ङसि परतः। तव। मम। परमतव। परममम। अतितव। अतिमम॥

त्वमावेकवचने॥ ६७ ॥

एकवचने इत्यर्थनिर्देशः। एकवचने ये युष्मदस्मदी एकार्थाभिधानविषये तयोर्मपर्यन्तस्य स्थाने त्व म इत्येतावादेशौ भवतः। त्वाम्। माम्। त्वया। मया। त्वत्। मत्। त्वयि। मयि। यदा समास एकार्थे युष्मदस्मदी भवतः, समासार्थस्य त्वन्यसंख्यत्वाद् द्विवचनं बहुवचनं वा भवति, तदापि त्वमावादेशौ भवतः। आदेशान्तराणां तु 'त्वाहौ सौ' (७.२.६४) इत्येवमादीनां विषये पूर्वविप्रतिषेधेन त एवेष्यन्ते। अतिक्रान्तस्त्वाम् अतित्वम्। अत्यहम्। अतिक्रान्तौ त्वाम् अतित्वाम्। अतिमाम्। अतिक्रान्तान् त्वामतित्वान्। अतिमान्। अतिक्रान्ताभ्यां त्वामतित्वाभ्याम्। अतिमाभ्याम्। अतिक्रान्तैस्त्वामतित्वाभिः। अतिमाभिः। इत्येवमाद्युदाहर्तव्यम्॥

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च॥ ६८ ॥

एकवचने इत्यनुवर्तते। प्रत्यय उत्तरपदे च परत एकवचने वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व म इत्येतावादेशौ भवतः। तवायं त्वदीयः। मदीयः। अतिशयेन त्वं त्वत्तरः। मत्तरः। त्वामिच्छति त्वद्यति। मद्यति। त्वमिवाचरति त्वद्यते। मद्यते। उत्तरपदे—तव पुत्रः त्वत्पुत्रः। मत्पुत्रः। त्वं नाथोऽस्य त्वन्नाथः। मन्नाथः। एकवचने इत्येव—युष्माकमिदं युष्मदीयम्। अस्मदीयम्। युष्माकं पुत्रोऽस्माकं पुत्रो युष्मत्पुत्रोऽस्मत्पुत्रः। विभक्तावित्यधिकारात् पूर्वयोगो विभक्तावेव। ततोऽन्यत्रापि प्रत्यय उत्तरपदे च यथा स्यादित्ययमारम्भः। ननु चात्राप्यन्तर्वर्तिनी विभक्तिरस्ति, तस्यामेवादेशौ भविष्यतः ? नैवं शक्यम्, लुका तस्या भवितव्यम्। बहिरङ्गो लुक् अन्तरङ्गावादेशौ, प्रथमं तौ भविष्यतः?

एतदेव तद्यदिशवचनं ज्ञापकम्—'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गोऽपि लुग् बाधते' (परि० ५२) इति। तेन गोमान् प्रियोऽस्य गोमत्प्रिय इत्येवमादौ नुमादि लुका बाध्यते। एवं च सति 'त्वाहौ सौ' (७.२.९४) इत्येवमादयोऽपि प्रत्ययोत्तरपदयोरादेशा न भवन्ति। त्वं प्रधानमेषां त्वत्प्रधानाः। मत्प्रधानाः। यूयं पुत्रा अस्य युष्मत्पुत्रः। अस्मत्पुत्रः। तुभ्यं हितं त्वद्धितम्। मद्धितम्। तव पुत्रः त्वत्पुत्रः। मत्पुत्रः। अथ किमर्थमेषां त्वाहादीनां बाधनार्थमेतद् न विज्ञायते ? लक्ष्यस्थित्यपेक्षया। ज्ञापकार्थे ह्येतस्मिन् बहुतरमिष्टं संगृह्यते॥

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ॥ ९९ ॥

त्रि चतुर् इत्येतयोः स्त्रियां वर्तमानयोस्तिसृ चतसृ इत्येतावादेशौ भवतो विभक्तौ परतः। तिस्रः। चतस्रः। तिसृभिः। चतसृभिः। स्त्रियामिति किम् ? त्रयः। चत्वारः। त्रीणि। चत्वारि। स्त्रियामिति चैतत् त्रिचतुरोरेव विशेषणं नाङ्गस्य। तेन यदा त्रिचतुःशब्दौ स्त्रियाम्, अङ्गं तु लिङ्गान्तरे, तदाप्यादेशौ भवत एव। प्रियास्तिस्रो ब्राह्मण्योऽस्य ब्राह्मणस्य प्रियतिसा ब्राह्मणः, प्रियतिस्रौ, प्रियतिस्रः। प्रियतिसृ ब्राह्मणकुलम्, प्रियतिसृणी, प्रियतिसृणि। प्रियचतसा, प्रियचतस्रौ, प्रियचतस्रः। प्रियचतसृ, प्रियचतसृणी, प्रियचतसृणि। 'नद्यृतश्च' (५.४.१५३) इति समासान्तो न भवति, विभक्त्याश्रयत्वेन तिसृभावस्य बहिरङ्गलक्षणत्वात्। यदा तु त्रिचतुःशब्दौ लिङ्गान्तरे, स्त्रियामङ्गम्, तदादेशौ न भवतः। प्रियास्त्रयोऽस्याः, प्रियाणि त्रीणि वा अस्या ब्राह्मण्याः, सा प्रियत्रिः, प्रियत्री, प्रियत्रयः। प्रियचत्वाः, प्रियचत्वारौ, प्रियचत्वारः ॥ तिसृभावे संज्ञायां कन्युपसंख्यानं कर्तव्यम्॥ तिसृका नाम ग्रामः ॥ चतसर्याद्युदात्तनिपातनं कर्तव्यम्॥ चतस्रः पश्येत्यत्र 'चतुरः शसि' (६.१.१६७) इत्येष स्वरो मा भूत्। चतसृणामित्यत्र तु 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' (६.१.१७९) इत्येव स्वरो भवति। हलादिग्रहणसामर्थ्याद् निपातनस्वरो बाध्यते॥

अचि र ऋतः॥ १००॥

तिसृ चतसृ इत्येतयोर्ऋतः स्थाने रेफादेशो भवत्यजादौ विभक्तौ परतः। तिस्रस्तिष्ठन्ति। तिस्रः पश्य। चतस्रस्तिष्ठन्ति। चतस्रः पश्य। प्रियतिस्र आनय। प्रियचतस्र आनय। प्रियतिस्रः स्वम्। प्रियचतस्रः स्वम्। प्रियतिस्रि निधेहि। प्रियचतस्रि निधेहि। पूर्वसवर्णोत्वङिसर्वनामस्थानगुणानामपवादः। परमपि ङिसर्वनामस्थानगुणं पूर्वविप्रतिषेधेन बाधते। अचीति किम् ? तिसृभिः। चतसृभिः। ऋत इति किम् ? तिसृचतस्रोः प्रतिपत्त्यर्थम्, अन्यथा हि तदपवादस्त्रिचतुरोरेवायमादेशो विज्ञायेत॥

---

१ - ' इति ' इत्यधिकं बाल०।

जराया जरसन्यतरस्याम्॥ १०१ ॥

जरा इत्येतस्य जरसित्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यामजादौ विभक्तौ परतः। जरसा दन्ताः शीर्यन्ते, जरया दन्ताः शीर्यन्ते। जरसे त्वा परिदद्युः, जरायै त्वा परिदद्युः। अचीत्येव— जराभ्याम्। जराभिः। नुमो विधानाद् जरसादेशो भवति विप्रतिषेधेन। अतिजरांसि ब्राह्मणकुलानि। इहातिजरसं ब्राह्मणकुलं पश्येति लुग् न भवति, आनुपूर्व्या सिद्धत्वात्। अतिजर अम् इति स्थिते लुगम्भावो जरसूभाव इति त्रीणि कार्याणि युगपत् प्राप्नुवन्ति। तत्र लुक् तावदपवादत्वादम्भावेन बाध्यते, अम्भावोऽपि परत्वाद् जरसादेशेन। न च पुनर्लुक्शास्त्रं प्रवर्तते, भ्रष्टावसरत्वाद्, इत्येवमेव भवति अतिजरसं ब्राह्मणकुलं पश्येति। प्रथमैकवचने तृतीयाबहुवचने चातिजरं ब्राह्मणकुलं तिष्ठति, अतिजरैरिति च भवितव्यमिति गोनर्दीयमतेन। किं कारणम् ? 'संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' (परि० ८५) इति। अन्ये त्वनित्यत्वादस्याः परिभाषाया अतिजरसं ब्राह्मणकुलं तिष्ठति, अति-जरसैरित्येवं भवितव्यमिति मन्यन्ते॥

त्यदादीनामः॥ १०२ ॥

त्यदित्येवमादीनामकारादेशो भवति विभक्तौ परतः। त्यद्—स्यः, त्यौ, त्ये। तद्— सः, तौ, ते। यद्—यः, यौ, ये। एतद्—एषः, एतौ, एते। इदम्—अयम्, इमौ, इमे। अदस्—असौ, अमू, अमी। द्वि—द्वौ, द्वाभ्याम्। द्विपर्यन्तानां त्यदादीनामत्वमिष्यते। इह न भवति—भवत्—भवान्। संज्ञोपसर्जनीभूतास्त्यदादयः पाठादेव पर्युदस्ता इतीह न भवति— त्यद्, त्यदौ, त्यदः। अतित्यद्, अतित्यदौ, अतित्यदः। त्यदादिप्रधाने तु शब्दे भवत्येव। परमसः, परमतौ, परमते॥

किमः कः॥ १०३ ॥

किम् इत्येतस्य क इत्ययमादेशो भवति विभक्तौ परतः। कः, कौ, के। साकच्कस्या-प्ययमादेशो भवति, तेनाकार एव किमो न विधीयते—किमोऽदिति॥

कु तिहोः॥ १०४ ॥

तकारादौ हकारादौ च विभक्तौ परतः किमित्येतस्य कु इत्ययमादेशो भवति। कुतः। कुत्र। कुह। तिहोरितीकार उच्चारणार्थः॥

क्वाति॥ १०५ ॥

---

१ - ' अयम् , असौ ' इत्येतौ त्यदाद्यत्वं न प्रयोजयतः।

अतीत्येतस्यां विभक्तौ परतः किमित्येतस्य क्व इत्ययमादेशो भवति। क्व गमिष्यसि। क्व भोक्ष्यते। आदेशान्तरवचनम् ओर्गुण-(६.४.१४६)-निवृत्त्यर्थम्। किमो ड्वदिति प्रत्ययान्तरं न विधीयते, साकच्कार्थम्॥

तदोः सः सावनन्त्ययोः॥ १०६ ॥

त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सकारादेशो भवति सौ परतः। त्यद्—स्यः। तद्—सः। एतद्—एषः। अदस्—असौ। अनन्त्ययोरिति किम् ? हे स। सा॥

अदस औ सुलोपश्च॥ १०७ ॥

अदसः सौ परतः सकारस्य औकारादेशो भवति, सोश्च लोपो भवति। असौ ॥ औत्वप्रतिषेधः साकच्काद् वा वक्तव्यः सादुत्वं च॥ यदा चौत्वप्रतिषेधः तदा सकारादुत्तरस्योत्वं भवति। असुकः। असकौ ॥ उत्तरपदभूतानां त्यदादीनामकृतसन्धीनामादेशा वक्तव्याः॥ परमाहम्। परमायम्। परमानेन।

अदसः सोर्भवेदौत्वं किं सुलोपो विधीयते ।
ह्रस्वाल्लुप्येत संबुद्धिर्न हलः प्रकृतं हि तत् ॥ १॥
आप एत्वं भवेत्तस्मिन्न झलीत्यनुवर्तनात् ।
प्रत्ययस्थाच्च कादित्वं शीभावश्च प्रसज्यते ॥ २॥

इदमो मः॥ १०८ ॥

इदमः सौ परतो मकारोऽन्तादेशो भवति। इयम्। अयम्। इदमो मकारस्य मकारवचनं त्यदाद्यत्वबाधनार्थम्॥

दश्च ॥ १०६ ॥

इदमो दकारस्य स्थाने मकारादेशो भवति विभक्तौ परतः। इमौ, इमे। इमम्, इमौ, इमान्॥

यः सौ॥ ११० ॥

इदमो दकारस्य यकारादेशो भवति सौ परतः। इयम्। उत्तरसूत्रे पुंसीति वचनात् स्त्रियामयं यकारः॥

---

१ - ' असुकौ ' इत्यपपाठो है० तारा०।
२ - ' मकारस्य ' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।

इदोऽय् पुंसि॥ १११॥

इदम इद्रूपस्य पुंसि सौ परतोऽय् इत्ययमादेशो भवति। अयं ब्राह्मणः। पुंसीति किम्? इयं ब्राह्मणी॥

अनाप्यकः॥ ११२ ॥

इदमोऽककारस्येद्रूपस्य स्थानेऽन् इत्ययमादेशो भवत्यापि विभक्तौ परतः। अनेन। अनयोः। अक इति किम् ? इमकेन। इमकयोः। आपीति प्रत्याहारः तृतीयैकवचनात् प्रभृति सुपः पकारेण॥

हलि लोपः॥ ११३ ॥

हलादौ विभक्तौ परत इदमोऽककारस्येद्रूपस्य लोपो भवति। आभ्याम्। एभिः। एभ्यः। एषाम्। एषु। 'नानर्थकेऽलोन्त्यविधिः०' (परि० ६६) इति सर्वस्यायमिद्रूपस्य लोपः। अथ वा नायमिल्लोपः। 'अनाप्यकः' (७.२.११२) इत्यन्ग्रहणमनुवर्तते॥

मृजेर्वृद्धिः॥ ११४ ॥

विभक्ताविति निवृत्तम्। मृजेरङ्गस्येको वृद्धिर्भवति। मार्ष्टा। मार्ष्टुम्। मार्ष्टव्यम्। मृजेरिति धातुग्रहणमिदम्, 'धातोश्च कार्यमुच्यमानं धातुप्रत्यय एव वेदितव्यम्' (परि० ८८)। तेन कंसपरिमृड्भ्याम्, कंसपरिमृड्भिरित्यत्र न भवति॥

अचो ञ्णिति॥ ११५ ॥

अजन्तस्याङ्गस्य ञिति णिति च प्रत्यये वृद्धिर्भवति। ञिति—एकस्तण्डुलनिश्चायः। द्वौ शूर्पनिष्पावौ। कारः। हारः। णिति—गौः, गावौ, गावः। सखायौ, सखायः। जैत्रम्। यौत्रम्। च्यौत्नः। जयतेर्यौतेश्च 'उणादयो बहुलम्' (३.३.१) इति ष्ट्रण् प्रत्ययः। च्यवतेरपि त्नण्॥

अत उपधायाः॥ ११६ ॥

अङ्गोपधाया अकारस्य स्थाने ञिति णिति च प्रत्यये वृद्धिर्भवति। पाकः। त्यागः। यागः। पाचयति। पाचकः। पाठयति। पाठकः। अत इति किम् ? भेदयति। भेदकः। उपधाया इति किम् ? चकासयति। तक्षकः॥

तद्धितेष्वचामादेः॥ ११७ ॥

तद्धिते ञिति णिति च प्रत्यये परतोऽङ्गस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति। गार्ग्यः। वात्स्यः। दाक्षिः। प्लाक्षिः। णिति—औपगवः। कापटवः। त्वाष्ट्रः, जागत इत्यत्राचामादेर्वृद्धिरन्त्योपधालक्षणां वृद्धिं बाधते॥

किति च॥ ११८ ॥

किति च तद्धिते परतोऽङ्गस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति। 'नडादिभ्यः फक्' (४.१.९९)—नाडायनः। चारायणः। 'प्रागु् वहतेष्ठक्' (४.४.१)—आक्षिकः। शालाकिकः॥

॥ इति श्रीवामनविरचितायां काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥

— o —

॥ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात्॥ १ ॥

देविका शिंशपा दित्यवाट् दीर्घसत्र श्रेयस् इत्येतेषामङ्गानामचामादेरचः स्थाने वृद्धिप्रसङ्ग आकारो भवति ञिति णिति किति तद्धिते परतः। देविकायां भवमुदकं दाविकमुदकम्। देविकाकूले भवाः शालयो दाविकाकूलाः शालयः। पूर्वदेविका नाम प्राचां ग्रामः, तत्र भवः पूर्वदाविकः। 'प्राचां ग्रामनगराणाम्' (७.३.१४) इत्युत्तरपदवृद्धिः, साप्याकार एव भवति। शिंशपा—शिंशपाया विकारश्चमसः शांशपश्चमसः। पलाशादिरयं तेन पक्षेऽण् (४.३.१४१) अनुदात्तादिलक्षणो वाञ् (४.३.१४०)। शिंशपास्थले भवाः शांशपास्थला देवाः। पूर्वशिंशपा नाम प्राचां ग्रामः, तत्र भवः पूर्वशांशपः। दित्यवाट्—दित्यौह इदं दात्यौहम्। दीर्घसत्र—दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रम्। श्रेयस्—श्रेयसि भवं श्रायसम् ॥ वहीनरस्येद्वचनं कर्तव्यम्॥ वृद्धिविषयेऽचामादेरचः स्थाने वहीनरस्येकारादेशो भवति। वहीनरस्यापत्यं वैहीनरिः। केचित् तु विहीनरस्यैव वैहीनरिमिच्छन्ति॥

१ - 'देवाः' इति नास्ति बाल०।

केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः॥ २ ॥

केकय मित्रयु प्रलय इत्येतेषां यकारादेरिय इत्ययमादेशो भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः। केकयस्यापत्यं कैकेयः। 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्' (४.१.१६८) इत्यञ्प्रत्ययः। मित्रयुभावेन श्लाघते मैत्रेयिकया श्लाघते। 'गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु' (५.१.१३४) इति वुञ्। लौकिकं हि तत्र गोत्रं गृह्यते। लोके च ऋषिशब्दो गोत्रमित्यभिधीयते। प्रलय—प्रलयादागतं प्रालेयमुदकम्॥

न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच्॥ ३ ॥

यकारवकाराभ्यां पदान्ताभ्याम् उत्तरस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति, ताभ्यां तु यकारवकाराभ्यां पूर्वमैजागमौ भवतो ञिति णिति किति च तद्धिते परतः। यकारादैकारः, वकारादौकारः। व्यसने भवं वैयसनम्। व्याकरणमधीते वैयाकरणः। स्वश्वस्यापत्यं सौवश्वः। य्वाभ्यामिति किम् ? नृर्थस्यापत्यं न्रार्थिः। पदान्ताभ्यामिति किम् ? यष्टिः प्रहरणमस्य याष्टीकः। यतश्छात्रा याताः। प्रतिषेधवचनमैचोर्विषयप्रक्लृप्त्यर्थम्, इह मा भूत्—दाध्यश्विः, माध्वश्विरिति। न ह्यत्र य्वाभ्यामुत्तरस्य वृद्धिप्रसङ्गोऽस्ति। वृद्धेरभावात् प्रतिषेधोऽपि नास्तीत्यप्रसङ्गः। उत्तरपदवृद्धेरप्ययं प्रतिषेध इष्यते। पूर्वत्र्यलिन्दे भवः पूर्वत्रैयलिन्दः। यत्र तूत्तरपदसंबन्धी यण् न भवति, तत्र नेष्यते प्रतिषेधः। द्वे अशीती भृतो भूतो भावी वा द्व्याशीतिकः॥

द्वारादीनां च॥ ४ ॥

द्वार इत्येवमादीनां य्वाभ्याम् उत्तरस्य अचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति, पूर्वौ तु ताभ्यामैजागमौ भवतः। द्वारे नियुक्तो दौवारिकः। द्वारपालस्येदं दौवारपालम्। तदादिविधिश्चात्र भवति। स्वरमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः सौवरः। सौवरोऽध्यायः, सौवर्यः सप्तम्य इति। व्यल्कशे भवो वैयल्कशः। स्वस्तीत्याह सौवस्तिकः। स्वर्भवः सौवः। 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' (६.४.१४४ वा०)। स्वर्गमनमाह सौवर्गमनिकः। स्वाध्याय इति केचित् पठन्ति, तदनर्थकम्। शोभनोऽध्याय इत्येतस्यां व्युत्पत्तौ तु पूर्वेणैव सिद्धम्। अथाप्येवं व्युत्पत्तिः क्रियते—स्वोऽध्यायः स्वाध्याय इति। एवमप्यत्रैव स्वशब्दस्यैव पाठात् सिद्धम्। तदादावपि हि वृद्धिरियं भवत्येव। स्फ्यकृतस्यापत्यं स्फैयकृतः। स्वादुमृदुन इदं सौवादुमृदवम्। शुन इदं शौवनम्। अणि 'अन्' (६.४.१६७) इति प्रकृतिभावः। शुनो विकारो मांसं शौवम्। 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' (४.३.१५४) इत्यञ्। श्वादंष्ट्रायां भवः

१ - 'पदान्ताभ्याम्' इति नास्ति मुद्रितेषु।

२ - 'उत्तरपदस्य' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।

शौवादंष्ट्रो मणिः। स्वस्येदं सौवम्। स्वग्रामे भवः सौवग्रामिकः। अध्यात्मादित्वात् (४.३.६० वा०) ठञ्। अपदान्तार्थोऽयमारम्भः॥ द्वार। स्वर। व्यल्कश। स्वस्ति। स्वर्। स्फ्यकृत। स्वादुमृदु। श्वन्। स्व। द्वारादिः॥

न्यग्रोधस्य च केवलस्य॥ ५ ॥

न्यग्रोधशब्दस्य केवलस्य यकारादुत्तरस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति, तस्मात् च पूर्वमैकार आगमो भवति। न्यग्रोधस्य विकारो नैयग्रोधश्चमसः। केवलस्येति किम्? न्यग्रोधमूले भवाः शालयो न्याग्रोधमूलाः शालयः। न्यग्रोहतीति न्यग्रोध इति व्युत्पत्ति-पक्षे नियमार्थम्, अव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थम्॥

न कर्मव्यतिहारे॥ ६ ॥

कर्मव्यतिहारे यदुक्तं तद् न भवति। प्रतिषेधागमयोरयं प्रतिषेधः। व्यावक्रोशी, व्यावलेखी, व्यावचर्ची, व्यावहासी वर्तते। 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' (३.३.४३) इति णच् प्रत्ययः, तदन्ताद् 'णचः स्त्रियामञ्' (५.४.१४)॥

स्वागतादीनां च॥ ७ ॥

स्वागत इत्येवमादीनां यदुक्तं तद् न भवति। स्वागतमित्याह स्वागतिकः। स्वध्वरेण चरति स्वाध्वरिकः। स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः। व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः। व्यडस्यापत्यं व्याडिः। व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः। व्यवहारशब्दोऽयं लौकिके वृत्ते वर्तते, न तु कर्मव्यतिहारे। स्वपतौ साधुः स्वापतेयः। द्वारादिषु स्वशब्दपाठादत्र प्राप्तिः॥ स्वागत। स्वध्वर। स्वङ्ग। व्यङ्ग। व्यड। व्यवहार। स्वपति। स्वागतादिः॥

श्वादेरिञि॥ ८ ॥

श्वादेरङ्गस्येञि परतो यदुक्तं तद् न भवति। श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः। श्वादंष्ट्रिः। श्वन्शब्दो द्वारादिषु पठ्यते, तत्र च तदादिविधिर्भवतीत्येतदेव वचनं ज्ञापकम् ॥ इकारादि-ग्रहणं कर्तव्यं श्वागणिकाद्यर्थम्॥ श्वगणेन चरति श्वागणिकः। श्वायूथिकः। तदन्तस्य चान्यत्रापि तद्धिते प्रतिषेध इष्यते। श्वाभस्त्रेरिदं श्वाभस्त्रम्॥

---

१ - 'न्यग्रोहयतीति' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।

२ - 'व्याववर्ती' इति मुद्रितेषु।

पदान्तस्यान्यतरस्याम्॥ ९ ॥

श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यान्यतरस्यां यदुक्तं तद् न भवति। श्वपदस्येदं श्वापदम्, शौवापदम्॥

उत्तरपदस्य॥ १० ॥

उत्तरपदस्येत्ययमधिकारः, 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७.३.३२) इति प्रागेतस्मात्। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, उत्तरपदस्येत्येवं तद् वेदितव्यम्। वक्ष्यति—'अवयवादृतोः' (७.३.११)—पूर्ववार्षिकम्। अपरवार्षिकम्। पूर्वहैमनम्। अपरहैमनम्। यत्र पञ्चमी-निर्देशो नास्ति 'जे प्रोष्ठपदानाम्' (७.३.१८) इत्येवमादौ, तदर्थमुत्तरपदाधिकारः। पञ्चमीनिर्देशेष्वपि विस्पष्टार्थम् , वृद्धेश्च व्यपदेशार्थम्। 'उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च' (६.२. १०५) इत्युत्तरपदाधिकारे या वृद्धिरित्येवं विज्ञायते॥

अवयवाद् ऋतोः॥ ११ ॥

अवयववाचिन उत्तरस्य ऋतुवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः। पूर्ववार्षिकम्। पूर्वहैमनम्। अपरवार्षिकम्। अपरहैमनम्। पूर्वं वर्षाणामपरं वर्षाणामित्येकदेशिसमासः (२.२.१)। 'तत्र भवः' (४.३.५३) इत्येतस्मिन्नर्थे 'वर्षाभ्यष्ठक्' (४.३.१८), 'हेमन्ताच्च', 'सर्वत्राण् च तलोपश्च' (४.३.२१, २२) इत्यण् प्रत्ययः, तत्र ऋतोर्वृद्धिमद्विधावव यवानाम् (महाभाष्य १.१८६) इति तदन्तविधिः। अवयवादिति किम् ? पूर्वासु वर्षासु भवं पौर्ववर्षिकम्। 'कालाट् ठञ्' (४.३.११) इति ठञ्। अवयवपूर्वस्यैव तदन्तविधिर्नान्यस्य॥

सुसर्वार्धाज्जनपदस्य॥ १२ ॥

सु सर्व अर्ध इत्येतेभ्य उत्तरस्य जनपदवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः। सुपाञ्चालकः। सर्वपाञ्चालकः। अर्धपाञ्चालकः। 'जनपदतदवध्योश्च' (४.२.१२४), 'अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्' (४.२.१२५) इति वुञ्। 'सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्य' (महाभाष्य १.१८६) इति तदन्तविधिः॥

दिशोऽमद्राणाम्॥ १३ ॥

दिग्वाचिन उत्तरस्य जनपदवाचिनो मद्रवर्जितस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः। पूर्वपाञ्चालकः। अपरपाञ्चालकः। दक्षिणपाञ्चालकः।

---

१ – ' अवयवात् ' इति पदमञ्जरी।

पूर्ववत् (७.३.१२) तदन्तविधिः प्रत्ययश्च। दिश इति किम् ? पूर्वः पञ्चालानां पूर्वपञ्चालः, तत्र भवः पौर्वपञ्चालकः। आपरपञ्चालकः। अमद्राणामिति किम् ? पौर्वमद्रः। आपरमद्रः। 'मद्रेभ्योऽञ्' (४.२.१०८) इत्यञ्प्रत्ययः॥

प्राचां ग्रामनगराणाम्॥ १४ ॥

प्राचां देशे ग्रामनगराणां दिश उत्तरेषामचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः। ग्रामाणाम्—पूर्वेषुकामशम्यां भवः पूर्वैषुकामशमः। अपरैषुकामशमः। पूर्वकार्ष्णमृत्तिकः। अपरकार्ष्णमृत्तिकः। नगराणाम्—पूर्वस्मिन् पाटलिपुत्रे भवः पूर्वपाटलिपुत्रकः। अपरपाटलिपुत्रकः। पूर्वकान्यकुब्जः। अपरकान्यकुब्जः। ग्रामत्वादेव नगराणामपि ग्रहणे सिद्धे भेदेन यदुभयोरुपादानं तत् संबन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थम्। दिक्पूर्वपदो हि समुदायः पूर्वेषुकामशम्यादिः ग्रामनामधेयम्। पाटलिपुत्रादिः पुनरुत्तरपदमेव नगरमाह। तत्र ग्रामवाचिनामङ्गानामवयवस्य दिक्शब्दादुत्तरस्य वृद्धिर्भवति इत्येवमभिसंबन्धः क्रियते, इतरत्र तु दिश उत्तरेषां नगराणामित्येव। पूर्वेषुकामशम इत्येवमादिषु कृतायामुत्तरपदवृद्धौ एकादेशो भवतीति ज्ञापितं 'नेन्द्रस्य परस्य' (७.३.२२) इति प्रतिषेधेन॥

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च॥ १५ ॥

संख्याया उत्तरपदस्य संवत्सरशब्दस्य संख्यायाश्चाचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः। द्वौ संवत्सरावधीष्टो भृतो भूतो भावी वा द्विसांवत्सरिकः। संख्यायाः—द्वे षष्टी अधीष्टो भृतो भूतो भावी वा द्विषाष्टिकः। द्विसाप्ततिकः। द्विषष्ट्यादिशब्दो वर्षेषु संख्येयेषु वर्तमानः कालाधिकारविहितं प्रत्ययमुत्पादयति। 'परिमाणान्तस्य०' (७.३.१७) इत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम्। तेन द्वैसमिकः त्रैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न भवति। द्विवर्षा, त्रिवर्षा माणविकेति 'अपरिमाणबिस्ताचित०' (४.१.२२) इति पर्युदासो न भवति॥

वर्षस्याभविष्यति॥ १६ ॥

संख्याया उत्तरस्य वर्षशब्दस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः, स चेत् तद्धितो भविष्यत्यर्थे न भवति। द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो भूतो वा द्विवार्षिकः। त्रिवार्षिकः। अभविष्यतीति किम् ?

---

१ - 'दिक्शब्दादुत्तरस्य [नगरवाचिनामुत्तरपदानामवयवस्य च] वृद्धिर्भवति ' इति है०। अत्रास्मत्प्रदर्शितः कोष्ठान्तर्गतः पाठोऽसम्बद्धः।

यस्य त्रैवर्षिकं धान्यं निहितं भृत्यवृत्तये।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति॥ (मनु० ११.७)।

त्रीणि वर्षाणि भावीति त्रैवर्षिकम्। अधीष्टभृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न भवति। गम्यते हि तत्र भविष्यत्ता, न तु तद्धितार्थः। द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः॥

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः॥ १७ ॥

परिमाणान्तस्याङ्गस्य संख्यायाः परं यदुत्तरपदं तस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः, संज्ञायां विषये शाणे चोत्तरपदे न भवति। द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः। द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम्। 'विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम्' (५.१.२९) इत्यत्र 'सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम्' (५.१.२९ वा०) इति लुको विकल्पः। द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीतम्, 'द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्' (५.१.३०)— द्विनैष्किकम्। असंज्ञाशाणयोरिति किम् ? पाञ्चलोहितिकम्। पाञ्चकलापिकम्। पञ्च लोहिन्यः परिमाणमस्य, पञ्च कलापानि परिमाणमस्येति विगृह्य 'तदस्य परिमाणम्' (५.१.५७) इति योगविभागात् प्रत्ययः, तद्धितान्तश्चायं समुदायः संज्ञा। द्वाभ्यां शाणाभ्यां क्रीतं द्वैशाणम्। त्रैशाणम्। 'शाणाद्वा', 'द्वित्रिपूर्वादण् च' (५.१.३५, ३६) इत्यण् प्रत्ययः। असंज्ञाशाणकुलिजानामिति केचित् पठन्ति। द्वे कुलिजे प्रयोजनमस्य द्वैकुलिजिकः॥

जे प्रोष्ठपदानाम्॥ १८ ॥

ज इति जातार्थो निर्दिश्यते। तत्र यस्तद्धितो विहितस्तस्मिन् ञिति णिति किति च परतः प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति। प्रोष्ठपदा नाम नक्षत्रम्, ताभिर्युक्तः कालः (४.२.३) इत्यण्। तस्य 'लुबविशेषे' (४.२.४) इति लुप्। प्रोष्ठपदासु जातः, ऋतुनक्षत्रेभ्योऽण् (४.३.१६) इत्यण्। प्रोष्ठपादो माणवकः। ज इति किम् ? यदा प्रौष्ठपदो मेघो धरणीमभिवर्षति। प्रोष्ठपदासु भवः प्रौष्ठपदः। प्रोष्ठपदानामिति बहुवचननिर्देशात् पर्यायोऽपि गृह्यते—भद्रपाद इति॥

हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च॥ १९ ॥

---

१ - 'भक्तं पर्याप्तम्' इति मनु०।
२ - 'लोहित्यः' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।
३ - '० मुत्तरस्या०' इति मुद्रितेषु ।
४ - 'प्रोष्ठपदो' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।

हृद् भग सिन्धु इत्येवमन्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः। सुहृदयस्येदं सौहार्दम्। सुहृदयस्य भावः सौहार्द्यम्। सुभगस्य भावः सौभाग्यम्। दौर्भाग्यम्। सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः। दौर्भागिनेयः। कल्याण्यादिषु (४.१.१२६) सुभगादुर्भगेति पठ्यते, 'सुभग मन्त्रे' (ग० सू० १२०) इत्युद्गात्रादिषु (५.१.१२६) पठ्यते। तत्रोत्तरपदवृद्धिर्नेष्यते, महते सौभगाय (ऐ० ब्रा० २.२), छन्दसि सर्वविधीनां विकल्पितत्वात् (परि० ३५)। सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः, सक्तुसिन्धुषु भवः साक्तुसैन्धवः। पानसैन्धवः। सिन्धुशब्दः कच्छादिषु (४.२.१३३) पठ्यते, तेन तदन्तविधिरिष्यत इत्यण् प्रत्ययः॥

अनुशतिकादीनां च॥ २० ॥

अनुशतिक इत्येवमादीनां चाङ्गानां पूर्वपदस्य चोत्तरपदस्य चाचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः। अनुशतिकस्येदम् आनुशातिकम्। अनुहोडेन चरति आनुहौडिकः। अनुसंवरणे दीयते आनुसांवरणम्। अनुसंवत्सरे दीयत आनुसांवत्सरिकः। अङ्गारवेणुर्नाम कश्चित् तस्यापत्यम् आङ्गारवैणवः। असिहत्य—तत्र भवम् आसिहात्यम्। अस्यहत्य इति केचित् पठन्ति, ततोऽपि विमुक्तादित्वादण् (५.२. ६१)। अस्यहत्यशब्दोऽस्मिन्नध्यायेऽस्ति आस्यहात्यः। अस्यहेतिरित्येवमपरे पठन्ति। अस्यहेतिः प्रयोजनमस्य आस्यहैतिकः। अत एव वचनादस्य समुदायस्य प्रातिपदिकत्वं विभक्तेश्चालुक्। वध्योग इति बिदादिः (४.१.१०४) अयं तस्यापत्यं वाध्यौगः। पुष्करसत्, अनुहरत् एतौ बाह्वादिषु (४.१.९६) पठ्येते। पौष्करसादिः। आनुहारतिः। कुरुकत गर्गादिः (४.१.१०५) कौरुकात्यः। कुरुपञ्चाल—कुरुपञ्चालेषु भवः कौरुपाञ्चालः। जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यत इति वुञ् न भवति। उदकशुद्धस्यापत्यम् औदकशौद्धिः। इहलोक। परलोक। तत्र भव ऐहलौकिकः। पारलौकिकः। 'लोकोत्तरपदस्य' (४.१.६० वा०) इति ठञ्। सर्वलोक। तत्र विदितः सार्वलौकिकः। सर्वपुरुषस्येदं सार्वपौरुषम्। सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः। प्रयोग। तत्र भवः प्रायौगिकः। परस्त्री। पारस्त्रैणेयः। 'कुलटाया वा' (४.१.१२७) इतीनङ्। 'राजपुरुषात् ष्यञि' (ग० सू० १७६)। राजपौरुष्यम्। ष्यञीति किम् ? राजपुरुषस्यापत्यं राजपुरुषायणिः। 'उदीचां वृद्धादगोत्रात्' (४.१.१५७) इति फिञ्। शतकुम्भसुखशयनादयः। शतकुम्भे भवः शातकौम्भः। सौखशायनिकः। पारदारिकः। सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः। आकृतिगणश्चायमिष्यते। तेनेदमपि सिद्धं भवति—अभिगममर्हति आभिगामिकः। अधिदेवे भवमाधिदैविकम्। आधिभौतिकम्। चतस्र एव विद्याः

---

१ - ' अनुसंवत्सरेण ' इति बाल०।

२ - ' कल्याण्यादीनामिनङ् ' (४.१.१२६) इति युक्तः स्यात्।

चातुर्वैद्यम्। स्वार्थे ष्यञ्॥ अनुशतिक। अनुहोड। अनुसंवरण। अनुसंवत्सर। अङ्गारवेणु। असिहत्य। वध्योग। पुष्करसत्। अनुहरत्। कुरुकत। कुरुपञ्चाल। उदकशुद्ध। इहलोक। परलोक। सर्वलोक। सर्वपुरुष। सर्वभूमि। प्रयोग। परस्त्री। राजपुरुषात् ष्यञि (ग० सू० १७६)। सूत्रनड। अनुशतिकादिः॥

देवताद्वन्द्वे च॥ २१ ॥

देवताद्वन्द्वे च पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः। आग्निमारु१तीं पृंश्निमा॑लभेत१ (मै० सं० २.५.७)। आग्निमारुतं कर्म। यो देवताद्वन्द्वः सूक्तहविःसंबन्धी, तत्रायं विधिः। इह तु न भवति—स्कन्द-विशाखौ देवते अस्य स्कान्दविशाखः। ब्रह्मप्रजापती—ब्राह्मप्रजापत्यम्॥

नेन्द्रस्य परस्य॥ २२ ॥

इन्द्रशब्दस्य परस्य यदुक्तं तद् न भवति। सौमेन्द्रः। आग्नेन्द्रः। परस्येति किम्? ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं चरुं निर्वपेत्। इन्द्रशब्दे द्वावचौ, तत्र तद्धित एकस्य यस्येति-(६. ४.१४८)-लोपोऽपरस्य पूर्वेण सहैकादेश इत्यप्राप्तिरेव वृद्धेः, तदेदं प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम्—'बहिरङ्गमपि पूर्वोत्तरपदयोः पूर्वं कार्यं भवति पश्चादेकादेशः' (परि ० ५३) इति। तेन पूर्वैषुकामशम इत्यादि सिद्धं भवति॥

दीर्घाच्च वरुणस्य॥ २३ ॥

दीर्घादुत्तरस्य वरुणस्य यदुक्तं तद् न भवति। ऐन्द्रावरुणम्। मैत्रावरुणम्। दीर्घा- दिति किम् ? आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत (काठ० सं० १३. ६)। अग्नेः 'ईदग्नेः सोमवरुणयोः' (६.३.२७) इत्यस्यानङपवादस्य 'इद् वृद्धौ' (६.३.२८) इति प्रतिषेधो विधीयते, तेन दीर्घात् परो न भवति॥

प्राचां नगरान्ते॥ २४ ॥

प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः। सुह्मनगरे भवः सौह्मनागरः। पौण्ड्रनागरः। प्राचामिति किम्? मद्रनगरमुदक्षु, तत्र भवो माद्रनगरः॥

---

१ - 'अनड्वाहीमालभेत' इति बाल०।

२ - 'ऐन्द्राग्नमेकादशकपालमनुनिर्वपेत्, आदित्यं चरुम्' (तै० ब्रा० १.१.६.५) इति पाठोऽत्र युक्तः स्यात्, चरोरेकादशकपालत्वस्यानुपपन्नत्वात्।

जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम्। २५॥

जङ्गल धेनु वलज इत्येवमन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति, विभाषितमुत्तरम्, उत्तरपदस्य विभाषा भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः। कुरुजङ्गलेषु भवं कौरुजङ्गलम्, कौरुजाङ्गलम्। वैश्वधेनवम्, वैश्वधैनवम्। सौवर्णवलजः, सौवर्णवालजः॥

अर्धात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा॥ २६ ॥

अर्धशब्दात् परस्य परिमाणवाचिन उत्तरस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति, पूर्वस्य तु वा भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः। अर्धद्रोणेन क्रीतम् आर्धद्रौणिकम्, अर्धद्रौणिकम्। आर्धकौडविकम्, अर्धकौडविकम्। परिमाणस्येति किम् ? अर्धक्रोशः प्रयोजनमस्य आर्धक्रोशिकम्॥

नातः परस्य॥ २७ ॥

अर्धात् परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न भवति, पूर्वस्य तु वा भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः। अर्धप्रस्थिकः, आर्धप्रस्थिकः। अर्धकंसिकः, आर्धकंसिकः। अत इति किम् ? आर्धकौडविकः। तपरकरणं किम् ? इह मा भूत्—अर्धखार्यां भवा अर्धखारी। किं च स्यात् ? अर्धखारी भार्या यस्य अर्धखारीभार्यः। 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे' (६.३.३९) इति पुंवद्भावप्रतिषेधो न स्यात्। यत्र हि तद्धिते वृद्धिः प्रतिषिध्यते, स वृद्धिनिमित्तं न भवतीति पुंवद्भावो न प्रतिषिध्यते, यथा वैयाकरणी भार्या अस्य वैयाकरणभार्य इति॥

प्रवाहणस्य ढे॥ २८ ॥

प्रवाहणस्य ढे परत उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति, पूर्वपदस्य वा भवति। प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः, प्रवाहणेयः। 'शुभ्रादिभ्यश्च' (४.१.१२३) इति ढक् प्रत्ययः॥

तत्प्रत्ययस्य च॥ २९ ॥

ढक्प्रत्ययान्तस्य प्रवाहणशब्दस्य तद्धितेषु परत उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति, पूर्वस्य तु वा। प्रवाहणेयस्यापत्यं प्रावाहणेयिः, प्रवाहणेयिः। प्रावाहणेयकम्, प्रवाहणेयकम्। बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिर्ढाश्रयेण विकल्पेन बाधितुमशक्येति सूत्रारम्भः॥

नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम्॥ ३० ॥

नञ उत्तरेषां शुचि ईश्वर क्षेत्रज्ञ कुशल निपुण इत्येतेषामचामादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य वा भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः। शुचि—अशौचम्, आशौचम्। ईश्वर—अनैश्वर्यम्, आनैश्वर्यम्। क्षेत्रज्ञ—अक्षैत्र?यम्, आक्षैत्र?यम्। कुशल—अकौशलम्, आकौशलम्। निपुण—अनैपुणम्, आनैपुणम्। अत्र केचिदाहुरियं पूर्वपदस्य वृद्धिरप्राप्तैव विभाषा विधीयते। 'न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषात् ०' (५.१.१२१) इत्युत्तरो भावप्रत्ययः प्रतिषिध्यते। तत्र शुच्यादिभ्य एव प्रत्यये कृते पश्चाद् नञ्समासे सति वृद्धिरनङ्गस्यापि वचनाद् भवतीति। तदपरे न मृष्यन्ते। भाववचनादन्योऽपि हि तद्धितो वृद्धिनिमित्तमपत्यादिष्वर्थेषु नञ्समासादेव विद्यते, बहुव्रीहेश्च नञ्समासाद् भाववचनोऽप्यस्ति। तत्राङ्गाधिकारोपमर्दनं न युज्यत इति। अक्षेत्रज्ञानीश्वरौ तत्पुरुषावेव ब्राह्मणादिषु (५.१.१२४) पठ्येते, ततस्ताभ्यां भावे ष्यञ् भवति॥

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण॥ ३१ ॥

यथातथ यथापुर इत्येतयोर्नञ उत्तरयोः पर्यायेणाचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति णिति किति च परतः। आयथातथ्यम् , अयाथातथ्यम्। आयथापुर्यम्, अयाथापुर्यम्। अयथातथ, अयथापुरेति ब्राह्मणादिषु (५.१.१२४) नञ्समासावेतौ द्रष्टव्यौ। सूत्रे यथातथयथापुरशब्दौ तु 'यथासादृश्ये' (२.१.७) इत्यव्ययीभावसमासौ। तथा नपुंसकाश्रयं ह्रस्वत्वं कृतम्। भाष्ये तु यथादर्शितम् अयथातथाभावः (महाभाष्य ३.३२२) इति तथा सुप्सुपा (२.१.४) इति समासो लक्ष्यते॥

हनस्तोऽचिण्णलोः॥ ३२ ॥

तद्धितेष्विति निवृत्तम्। तत्संबद्धं कितीत्यपि। ञ्णितीति वर्तते। हनस्तकारादेशो भवति ञ्णिति प्रत्यये परतः चिण्णलौ वर्जयित्वा। घातयति। घातकः। साधुघाती। घातंघातम्। घातो वर्तते। अचिण्णलोरिति किम् ? अघानि। जघान। 'धातोः कार्यमुच्यमानं धातोः प्रत्यये विज्ञायते' (परि० ८८)। इह न भवति—वार्त्रघ्नमितरद् इति॥

आतो युक् चिण्कृतोः॥ ३३ ॥

आकारान्तस्याङ्गस्य चिणि कृति ञ्णिति युगागमो भवति। अदायि। अधायि। कृति—दायः। दायकः। धायः। धायकः। चिण्कृतोरिति किम् ? ददौ। दधौ। चौडिः।

१ - तु० - वार्त्रघ्नं वा एतत् (ऐ० ब्रा० २.३) ।

बालाकिः। बाह्वादित्वात् (४.१.९६) इञ्। ज्ञा देवता अस्य ज्ञः॥

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः॥ ३४ ॥

उदात्तोपदेशस्य मान्तस्याङ्गस्याचमिवर्जितस्य चिणि कृति च ञ्णिति यदुक्तं तद् न भवति। किं चोक्तम् ? 'अत उपधायाः' (७.२.११६) इति वृद्धिः। अशमि। अतमि। अदमि। कृति खल्वपि—शमकः। तमकः। दमकः। शमः। तमः। दमः। उदात्तोपदेशस्येति किम् ? यामकः। रामकः। कथमुद्यमोपरमौ ? 'अड उद्यमे' (भ्वा० २४७), 'यम उपरमे' (भ्वा० ७१०) इति निपातनादनुगन्तव्यौ। उपदेशग्रहणं किम् ? शमी, दमी, तमीत्यत्र यथा स्याद्, इह मा भूत्—यामकः, रामक इति। मान्तस्येति किम् ? चारकः। पाठकः। अनाचमेरिति किम् ? आचामकः ॥ **अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम्॥** आचामः। कामः। वामः। आम इति चौरादिकस्य (चु० १८६) णिचि वृद्धौ सत्यां भवति। तत्र हि मित्त्वं नास्ति। 'नान्ये मितोऽहेतौ' (चु० ६७) इति। सूर्यविश्रामा भूमिरित्येवमादिकं प्रयोगमन्याय्यमेव मन्यन्ते। चिण्कृतोरित्येव—शशाम। ततम॥

जनिवध्योश्च॥ ३५ ॥

जनि वधि इत्येतयोश्चिणि कृति च ञ्णिति यदुक्तं तद् न भवति। अजनि। जनकः। प्रजनः। अवधि। वधकः। वधः। वधिः प्रकृत्यन्तरं व्यञ्जनान्तोऽस्ति तस्यायं प्रतिषेधो विधीयते। भक्षकश्चेन्न विद्येत वधकोऽपि न विद्यत इति हि प्रयोगो दृश्यते। वधादेशस्यादन्तत्वादेव वृद्धेरभावः। चिण्कृतोरित्येव—ज॒जान॒ गर्भं॑ महि॒मान॒मिन्द्र॑म् (शौ० सं० ३.१०.१२)॥

अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग् णौ॥ ३६ ॥

सर्वं निवृत्तम्, अङ्गस्येति वर्तते। अर्ति ह्री व्ली री क्नूयी क्ष्मायी इत्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च पुगागमो भवति णौ परतः। अर्ति—अर्पयति। ह्री—ह्रेपयति। व्ली—व्लेपयति। री—रेपयति। क्नूयी—क्नोपयति। क्ष्मायी—क्ष्मापयति। आकारान्तानाम्—दापयति। धापयति। अर्तीति 'ऋ गतिप्रापणयोः' (भ्वा० ६७०), 'ऋ गतौ' (जु० १६) इति द्वयोरपि धात्वोर्ग्रहणम्। रीत्यपि 'री गतिरेषणयोः' (क्र्या० ३२), 'रीङ् श्रवणे' (दिवा० २८) इति। पुकः पूर्वान्तकरणमदीदपदित्यत्रोपधाह्रस्वो यथा स्यादिति॥

शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्॥ ३७ ॥

शा छा सा ह्वा व्या वे पा इत्येतेषामङ्गानां युगागमो भवति णौ परतः। शा—निशाययति। छा—अवच्छाययति। सा—अवसाययति। ह्वा—ह्वाययति। व्या—संव्याययति।

वे—वाययति। पा—पाययति। पाग्रहणे 'पै ओवै शोषणे' (भ्वा० ६५५) इत्यस्यापीह ग्रहणमिच्छन्ति। 'पा रक्षणे' (अदा० ४६) इत्यस्य लुग्विकरणत्वाद् (परि० ६०) न भवति ॥ लुगागमस्तु तस्य वक्तव्यः॥ पालयति ॥ धूञ्प्रीञोर्नुग्[1] वक्तव्यः॥ धूनयति। प्रीणयति। एतेऽपि पूर्वान्ता एव क्रियन्ते। तेन न्यशीशयत्, अपीपलत्, अदूधुनत्, अपिप्रिणद् इत्युपधाह्रस्वत्वं भवति। शाच्छासाह्वाव्यावेपां कृतात्वानां ग्रहणं पुकः प्राप्ति-माख्यातुम्। किमेतस्याख्याने प्रयोजनम् ? एतस्मिन् प्रकरणे लक्षणप्रतिपदोक्त-परिभाषा (परि० १०५) नास्तीत्युपदिश्यते। तेनाध्यापयति जापयतीत्येवमादि सिद्धं भवति॥

वो विधूनने जुक्॥ ३८ ॥

वा इत्येतस्य विधूननेऽर्थे वर्तमानस्य जुगागमो भवति णौ परतः। पक्षेणोपवाजयति। विधूनन इति किम् ? आवापयति केशान्। 'पै ओवै शोषणे' (भ्वा० ६५५) इत्येतस्यैतद् रूपम्॥

लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने॥ ३९ ॥

ली ला इत्येतयोरङ्गयोरन्यतरस्यां नुक् लुक् इत्येतावागमौ भवतो णौ परतः स्नेह-विपातनेऽर्थे। घृतं विलीनयति, घृतं विलाययति। विलालयति, विलापयति। ली ई इतीकारः प्रश्लिष्यते, तत ईकारान्तस्यैव नुग् भवति, न तु कृतात्वस्य 'विभाषा लीयतेः' (६. १.५१) इति। स्नेहविपातन इति किम् ? जतु विलापयति। जटाभिरालापयते। ली इति लीलीङोर्ग्रहणम्। ला इति लातेः, कृतात्वस्य च लीयतेः॥

भियो हेतुभये षुक्॥ ४० ॥

भी इत्येतस्य हेतुभयेऽर्थे षुगागमो भवति णौ परतः। मुण्डो भीषयते। जटिलो भीषयते। अत्रापि भी ई इतीकारप्रश्लेषः कृतात्वस्य षुग्निवृत्त्यर्थः। मुण्डो भापयत इत्येवं हि तत्र भवति। हेतुभय इति किम् ? कुञ्चिकयैनं भाययति। नात्र हेतुः प्रयोजको भयकारणम्। किं तर्हि ? कुञ्चिका॥

स्फायो वः॥ ४१ ॥

स्फाय् इत्येतस्याङ्गस्य वकारादेशो भवति णौ परतः। स्फावयति॥[2]

---

१ - 'धूञ्प्रीञोर्लुग्' इति है० अपपाठः।

२ - अतोऽग्रे 'किमर्थं सूत्रं 'वज गतौ' ण्यन्तस्य सिद्धत्वात् ? वातेः पुग् मा भूदित्येवमर्थम्' इति प्रक्षिप्तः पाठः, न्यासपदमञ्जर्योर्व्याख्यातत्वात्, अग्रिमवाक्यानन्वयाच्च।

शदेरगतौ तः॥ ४२ ॥

शदेरङ्गस्यागतावर्थे वर्तमानस्य तकारादेशो भवति णौ परतः। पुष्पाणि शातयति। अगताविति किम् ? गाः शादयति गोपालकः॥

रुहः पोऽन्यतरस्याम्॥ ४३ ॥

रुहेरङ्गस्यान्यतरस्यां पकारादेशो भवति णौ परतः। व्रीहीन् रोपयति, व्रीहीन् रोहयति॥

प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यात इदाप्यसुपः॥ ४४ ॥

प्रत्ययस्थात् ककारात् पूर्वस्याकारस्य इकारादेशो भवत्यापि परतः, स चेदाप् सुपः परो न भवति ।जटिलिका। मुण्डिका। कारिका। हारिका। एतिकाश्चरन्ति। प्रत्ययग्रहणं किम् ? शक्नोतीति शका। स्थग्रहणं विस्पष्टार्थम्। ककारमात्रं प्रत्ययो नास्तीति सामर्थ्यात् प्रत्ययस्थस्य ग्रहणं शक्यते विज्ञातुम्। कादिति किम् ? मण्डना। रमणा। पूर्वस्येति किम् ? परस्य मा भूत्—पटुका। मृदुका। अत इति किम् ? गोका। नौका। तपरकरणं किम् ? राका। धाका। आपीति किम् ? कारकः। धारकः। अथापीत्यनेन किं विशिष्यते ? ककारः। यद्येवम् , कारिकेत्यत्रापि न प्राप्नोति, अकारेण व्यवहितत्वात्। एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम्। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद् भवतीति व्यवधानमेव। वचनाद् व्यवधानमीदृशं यत् स्थानिवद्भावकृतमेकेन वर्णेन तदाश्रीयते। रथकट्यादिषु तु श्रुतिकृतमनेकेन वर्णेन व्यवधानमितीत्वं न भवति। असुप इति किम् ? बहवः परिव्राजका अस्यां मथुरायां बहुपरिव्राजका मथुरा। सुबन्तादयं परिव्राजकशब्दात् पर आबिति प्रतिषेधो भवति। प्रसज्यप्रतिषेधश्चायम्, न पर्युदासः। पर्युदासे हि सति समुदायादसुबन्तात् पर आबितीत्वमत्र स्यादेव। अविद्यमानः सुप् यस्मिन् सोऽयमसुबि-त्येवमपि नाश्रीयते। तथा हि सति बहुचर्मिकेत्यत्रापि न स्यात् ॥ **मामकनरकयोरुप-संख्यानं कर्तव्यमप्रत्ययस्थत्वात्॥** ममेयं मामिका। नरिका। अणि ममकादेशः (४. ३.३)। 'केवलमामक ०' (४.१.३०) इति नियमात् संज्ञाछन्दसोरीकारो नान्यत्र। तेनाणप्रत्ययान्तादपि टाब् भवति। नरान् कायतीति नरिका। 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३. २.३) इति कः प्रत्ययः ॥ **प्रत्ययनिषेधे त्यक्त्यपोश्चोपसंख्यानम्॥** 'उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः' (७.३.४६) इति विकल्पो मा भूदिति। दाक्षिणात्यिका। इहत्यिका॥

---

१ - ' बहुपरिव्राजकशब्दात् ' इति बाल० है० अपपाठः।

२ - ' नास्त्यत्र ' इत्यपपाठो है०।

न यासयोः॥ ४५ ॥

या सा इत्येतयोरिकारादेशो न भवति। यका। सका। या सा इति निर्देशोऽतन्त्रम्, यत्तदोरुपलक्षणार्थमेतत्। इहापि प्रतिषेध इष्यते—यकांयकामधीमहे, तकांतकां पचामह इति ॥ **यासयोरित्त्वप्रतिषेधे त्यकन उपसंख्यानम्॥** उपत्यका। अधित्यका ॥ **पावका- दीनां छन्दस्युपसंख्यानम्॥** हिर॑ण्यवर्णाः शुच॑यः पाव१काः (शौ० सं० १.३३.१)। यासु अलोमकाः। छन्दसीति किम् ? पाविका ॥ **आशिषि चोपसंख्यानम्॥** जीवताद् जीवका। नन्दताद् नन्दका। भवताद् भवका ॥ **उत्तरपदलोपे चोपसंख्यानम्॥** देवदत्तिका, देवका। यज्ञदत्तिका, यज्ञका ॥ **क्षिपकादीनां चोपसंख्यानम्॥** क्षिपका। ध्रुवका ॥ **तारका ज्योतिष्युपसंख्यानम्॥** तारका। ज्योतिषीति किम् ? तारिका दासी ॥ **वर्णका तान्तव उपसंख्यानम्॥** वर्णका प्रावरणभेदः। तान्तव इति किम् ? वर्णिका भागुरी लौकायते ॥ **वर्तका शकुनौ प्राचामुपसंख्यानम्॥** वर्तका शकुनिः प्राचाम्। अन्यत्रोदीचां तु वर्तिका। शकुनाविति किम् ? वर्तिका भागुरी लौकायतस्य ॥ **अष्टका पितृदेवत्ये॥** अष्टका। पितृदेवत्य इति किम् ? अष्टिका खारी ॥ **वा सूतकापुत्रकावृन्दारकाणामुपसंख्यानम्॥** सूतिका, सूतका। पुत्रिका, पुत्रका। वृन्दारिका, वृन्दारका॥

उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः॥ ४६ ॥

उदीचामाचार्याणां मतेन यकारपूर्वायाः ककारपूर्वायाश्चातः स्थाने योऽकारः, तस्यातः स्थान इकारादेशो न भवति। उदीचांग्रहणं विकल्पार्थम्। इभ्यका, इभ्यिका। क्षत्रियका, क्षत्रियिका। ककारपूर्वायाः—चटकका, चटकिका। मूषिकका, मूषिकिका। आत इति किम् ? सांकाश्ये भवा सांकाश्यिका। स्थानग्रहणमनुवादेऽपि स्थानसंबन्धप्रतिपत्त्यर्थम्। आत इत्यनेन ह्यत इति स्थानी विशिष्यते। यकपूर्वाया इति किम् ? अश्वा—अश्विका। यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देश आतः स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिपत्त्यर्थम्, इह न भवति—शुभं यातीति शुभंयाः—शुभंयिका। भद्रं यातीति भद्रंयाः—भद्रंयिका ॥ **यकपूर्वाया धात्वन्त-प्रतिषेधः॥** धात्वन्तयोर्यकारककारयोरस्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। सुनयिका। सुशयिका। सुपाकिका। अशोकिका॥

---

१ - तु० — ऋ॒क्षा वा ए॒षाऽलो॒मका॑ (तै० सं० २.६.५.१)।

२ - 'पितृदैवत्ये' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।

३ - 'न' इति नास्ति मुद्रितेषु।

भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि॥ ४७ ॥

एषामातः स्थाने योऽकारस्तस्य इत्वं न भवत्युदीचामाचार्याणां मतेन। भस्त्रा—भस्त्रका, भस्त्रिका। अभस्त्रका, अभस्त्रिका। एषा—एषका, एषिका। अजा—अजका, अजिका। अनजका, अनजिका। ज्ञा—ज्ञका, ज्ञिका। अज्ञका, अज्ञिका। द्वा—द्वके, द्विके। स्वा—स्वका, स्विका। अस्वका, अस्विका। एषाद्वे नञ्पूर्वे न प्रयोजयतः। किं कारणम् ? अत्र हि सति यदि साकच्काभ्यां नञ्समासः, अथापि कृते नञ्समासे पश्चादकच्, उभयथापि समासाद् या विभक्तिरुत्पद्यते तस्यां सत्यां त्यदाद्यत्वे सति टापा भवितव्यम्, सोऽन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या सुबन्तात् पर इतीत्वस्य प्राप्तिरेव नास्ति। तेनानेषका अद्वके इत्येव नित्यं भवितव्यम्। स्वशब्दस्तु ज्ञातिधनाख्यायां नञ्पूर्वोऽपि प्रयोजयति। भस्त्रेत्ययमभाषितपुंस्कः, तस्य 'अभाषितपुंस्काच्च' (७.३.४८) इत्येव सिद्धे यदिह ग्रहणं तदुपसर्जनार्थम्। अविद्यमाना भस्त्रा यस्या अभस्त्रा। साल्पा अभस्त्रका, अभस्त्रिका। अत्रोपसर्जनह्रस्वत्वे कृते पुनर्बहुव्रीहौ कृते भाषितपुंस्काद् यष्टाबुत्पद्यते तस्य 'केऽणः' (७.४.१३) इति यो ह्रस्वः, नासावभाषितपुंस्काद् विहितस्यातः स्थाने भवति। नञ्पूर्वाणामपीत्यपिशब्दादन्यपूर्वाणां केवलानां च विधिरयमिष्यते। निर्भस्त्रका, निर्भस्त्रिका। बहुभस्त्रका, बहुभस्त्रिका इत्येवमादयोऽपीष्यन्ते। अत्र नञ्पूर्वाणामिति वचनमनुवाद एव मन्दबुद्धिप्रतिपत्त्यर्थः॥

अभाषितपुंस्काच्च॥ ४८ ॥

अभाषितपुंस्काद् विहितस्यातः स्थाने योऽकारस्तस्योदीचामाचार्याणां मतेनेकारादेशो न भवति। खट्वका, खट्विका। अखट्वका, अखट्विका। परमखट्वका, परमखट्विका। बहुव्रीहौ यदा कपि ह्रस्वः क्रियते, तदा भवितव्यमनेन विधिना। अत्राप्यभाषितपुंस्काद् विहितस्यातः स्थाने भवत्यकार इति। यदा तु अविद्यमाना खट्वा अस्या अखट्वा, अल्पा अखट्वा अखट्विकेति, तदा न भवति। तथातिक्रान्ता खट्वाम् अतिखट्वा, अल्पा अतिखट्वा अतिखट्विका॥

आदाचार्याणाम्॥ ४९ ॥

अभाषितपुंस्कादातः स्थाने योऽकारस्तस्याचार्याणामाकारादेशो भवति। खट्वाका। अखट्वाका। परमखट्वाका॥

---

१ - 'तत्र' इति बाल०, है०।

२ - 'इत्येवमनयोरपीष्यते' इत्यसम्बद्धः पाठो मुद्रितेषु ।

ठस्येकः॥ ५० ॥

अङ्गस्य निमित्तं यष्ठः, कश्चाङ्गस्य निमित्तं भवति ? प्रत्ययः, तस्य प्रत्ययठस्य इक इत्ययमादेशो भवति। 'प्रागू वहतेष्ठक्' (४.४.१)—आक्षिकः। शालाकिकः। 'लवणाट्ठञ्' (४.४.५२)—लावणिकः। ठगादिषु यदि वर्णमात्रं प्रत्ययः, उच्चारणार्थोऽकारः, तदेहाप्यकार उच्चारणार्थः, वर्णमात्रं तु स्थानित्वेनोपादीयते। संघातग्रहणे तु प्रत्ययेऽत्रापि संघातग्रहणमेव। तत्र 'कणेष्ठः' (प० उ० १.१०३)—कण्ठ इत्येवमादीनामुणादीनाम् 'उणादयो बहुलम्' (३.३.१) इति न भवति। मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्र तु यस्येति-(६.४.१४८)-लोपे कृत 'इसुसुक्तान्तात् कः' (७.३.५१) इति स्थानिवद्भावादिकस्य कादेशः प्राप्नोति, 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' (परि० ८५) इति न भवति, 'यस्येति च' (६.४.१४८) इति लोपस्य स्थानिवद्भावाद् वा। पूर्वस्मादपि हि विधौ स्थानिवद्भावः॥

इसुसुक्तान्तात् कः॥ ५१ ॥

इस् उस् इत्येवमन्तानामुगन्तानां तान्तानां चाङ्गानामुत्तरस्य ठस्य क इत्ययमादेशो भवति। इस्—सार्पिष्कः। उस्—धानुष्कः। याजुष्कः। उक्—नैषादकर्षुकः। शाबरजम्बुकः। मातृकम्। पैतृकम्। तान्तात्—औदश्वित्कः। शाकृत्कः। याकृत्कः। इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणादिह न भवति—आशिषा चरति आशिषिकः, उषा चरति औषिकः ॥ दोष उपसंख्यानम्॥ दोर्भ्यां तरति दौष्कः॥

चजोः कु घिण्ण्यतोः॥ ५२ ॥

चकारजकारयोः कवर्गादेशो भवति घिति ण्यति च प्रत्यये परतः। घिति—पाकः। त्यागः। रागः। ण्यति—पाक्यम्। वाक्यम्। रेक्यम्॥

न्यङ्क्वादीनां च॥ ५३ ॥

न्यङ्कु इत्येवमादीनां कवर्गादेशो भवति। न्यङ्कुः। 'नावञ्चेः' (प० उ० १. १७) इत्युप्रत्ययः। मद्गुः। 'मिमस्जिभ्य उः' (प० उ० १.७) इति मस्जेरुप्रत्ययः। भृगुः। 'प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलोपश्च' (प० उ० १.२८) इत्युप्रत्ययः। दूरेपाकः। फलेपाकः। दूरे पच्यते स्वयमेव, फले पच्यते स्वयमेव। पचाद्यच् (३.१.१३४) निपातनाद् वृद्धिः। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६.३.१४) इति सप्तम्या अलुक्। क्षणे- पाक इत्यपि हि केचित् पठन्ति। दूरेपाका, फलेपाका इति टाबन्तमपरेऽधीयते। उकारान्तावपरे—दूरेपाकुः, फलेपाकुरिति। तेषामुप्रत्ययो निपातनादेव। तक्रम्, वक्रमिति। तञ्चतेर्व-

ञ्चतेश्च 'स्फायितञ्चिवञ्चि ०' (प० उ० २.१३) इत्यादिना सूत्रेण रक्। व्यतिषङ्गः। व्यतिषजतीति पचाद्यच् (३.१.१३४)। अनुषङ्गः। अवसर्गः। उपसर्गः। मेघः। श्वपाकः। मांसपाकः। कपोतपाकः। उलूकपाक इति। कर्मोपपदादण् (३.२.१) प्रत्ययः। संज्ञायाम्—अर्घः, अवदाघः, निदाघः। अर्हतेर्घञ्, अर्घः। अवपूर्वस्य निपूर्वस्य च दहेरवदाघः, निदाघः। संज्ञाया अन्यत्र अर्हः। अवदाहः। निदाहः। न्यग्रोधः, वीरुदित्यत्र न्यक्पूर्वस्य रुहेः पचाद्यचि विपूर्वस्य क्विपि धकारो विधीयते। न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः। विरोहतीति वीरुत्॥

हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु॥ ५४ ॥

हन्तेर्हकारस्य कवर्गादेशो भवति ञिति णिति प्रत्यये परतो नकारे च। घातयति। घातकः। साधुघाती। घातंघातम्। घातो वर्तते। नकारे—घ्नन्ति। घ्नन्तु। अघ्नन्। ह इति किम् ? अलोऽन्त्यस्य मा भूत्। हन्तेरिति किम् ? प्रहारः। प्रहारकः। ञ्णित्प्रत्ययो हन्तेर्विशेषणम्। नकारो हकारस्य—नकारेऽनन्तरस्य हन्तिहकारस्येति। तच्चानन्तर्यं संनिपात-कृतम् आश्रीयते। स्थानिवद्भावशास्त्रकृतं तु यदनानन्तर्यं तदविघातकम्, वचनसामर्थ्यात्। यद्यपि सर्वैरेव ञ्णिन्नैर्हन्तिहकारो विशिष्यते तथापि 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्' (व्या० प० ४६) इति ञ्णिति धात्ववयवेन व्यवहितेऽपि सति भवति। इह तु न भवति—हननमिच्छति हननीयति, हननीयतेर्ण्वुल् हननीयक इति॥

अभ्यासाच्च॥ ५५ ॥

अभ्यासादुत्तरस्य हन्तिहकारस्य कवर्गादेशो भवति। जिघांसति। जङ्घन्यते। अहं जघन। अभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हन्तेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्मादेवैतत् कुत्वम्। इह न भवति—हननीयितुमिच्छति जिहननीयिषति॥

हेरचङि॥ ५६ ॥

हिनोतेर्हकारस्याभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशो भवत्यचङि। प्रजिघीषति। प्रजेघीयते। प्रजिघाय। अचङीति किम् ? प्राजीहयद् दूतम्। अचङीति शक्यमकर्तुम्। कथम् ? चङ्यभ्यासनिमित्ते णौ हिनोतिरङ्गं भवति, तत्राभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हेरङ्गस्येति विज्ञाय- माने प्राप्तिरेव नास्ति। तत् क्रियते ज्ञापकार्थम्। एतद् ज्ञाप्यते—'हेरचङीति चङोऽन्यत्र

---

१ - 'कर्मोपदादण्' इत्यपपाठो मुद्रितेषु। २ - 'मेघ' इति है०।

३ - '०रोहयतीति' इति मुद्रितेषु।

४ - अतः पूर्वं मुद्रितेषु 'श्रुतिकृतम्' इति पाठोऽनावश्यकः, 'सन्निपातकृतमिति श्रुतिकृतमित्यर्थः' इति न्यासपदमञ्जर्योर्व्याख्यातत्वात्।

हेर्ण्यधिकस्यापि कुत्वं भवति' (परि० ६१) इति। तेन प्रजिघाययिषतीति सिद्धं भवति॥

सन्लिटोर्जेः॥ ५७ ॥

सनि लिटि च प्रत्यये जेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्मादुत्तरस्य कवर्गादेशो भवति। जिगीषति। जिगाय। सन्लिटोरिति किम् ? जेजीयते। जिनातेः संप्रसारणे कृते यद्यपि जिर्भवति, तथापि लाक्षणिकत्वात् तस्य ग्रहणं न भवति (परि० १०५)। जिज्यतुः, जिज्युरित्येव भवति॥

विभाषा चेः॥ ५८ ॥

चिनोतेरङ्गस्य सन्लिटोरभ्यासादुत्तरस्य विभाषा कवर्गादेशो भवति। चिचीषति, चिकीषति। चिचाय, चिकाय। सन्लिटोरित्येव—चेचीयते॥

न क्वादेः॥ ५९ ॥

कवर्गादिर्धातोश्चजोः कवर्गादेशो न भवति। कूजो वर्तते। खर्जः। गर्जः। कूज्यं भवता। खर्ज्यम्, गर्ज्यं भवता॥

अजिव्रज्योश्च॥ ६० ॥

अजि व्रजि इत्येतयोश्च कवर्गादेशो न भवति। समाजः। उदाजः। व्रजि—परिव्राजः। परिव्राज्यम्। अजेस्तु 'अजेर्व्यघञपोः' (२.४.५६) इति वीभावस्य विधानाद् ण्यति नास्त्युदाहरणम्॥

भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः॥ ६१ ॥

भुज न्युब्ज इत्येतौ शब्दौ निपात्येते पाणावुपतापे च। भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः। 'हलश्च' (३.३.१२१) इति घञ्। तत्र कुत्वाभावो गुणाभावश्च निपात्यते। 'उब्ज आर्जवे' (तुदा० २०) न्युब्जिताः शेरतेऽस्मिन्निति न्युब्ज उपतापो रोगः। तथैव घञि कुत्वाभावो निपात्यते। पाण्युपतापयोरिति किम् ? भोगः। समुद्गः॥

प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे॥ ६२ ॥

प्रयाज अनुयाज इत्येतौ निपात्येते यज्ञाङ्गे। पञ्च॑ प्रया॒जाः (तै० सं० २.६.१०.४)। पञ्चानुयाजाः[1]। त्वमग्ने प्रयाजानां पश्चात् त्वं पुरस्तात्। यज्ञाङ्ग इति किम् ?

---

१ - पञ्चानुयाजा न क्वचिद् दृश्यन्त इति 'त्रयोऽनुयाजाः' इति पाठोऽत्र युक्तः स्यात्। त्रं॑यो॒ ह्यनुया॒जाः॑ (मै० सं० ३. ७. ९)। त्र॒यो॑ऽनुया॒जाः (श० ब्रा० ११.४.१.११)।

प्रयागः। अनुयागः। प्रयाजानुयाजग्रहणं प्रदर्शनार्थम्, अन्यत्राप्येवंप्रकारे कुत्वं न भवति। एकादशोपयाजाः (ऐ० ब्रा० २.१८)। उपांशुयाजमन्तरा यजति। अष्टौ पत्नीसंयाजा भवन्ति। ऋतुयाजैश्चरन्ति (ऐ० ब्रा० २.२६)। इत्येवमादि सिद्धं भवति॥

वञ्चेर्गतौ॥ ६३ ॥

वञ्चेरङ्गस्य गतौ वर्तमानस्य कवर्गादिशो न भवति। वञ्च्यं वञ्चन्ति वणिजः। गताविति किम् ? वङ्कं काष्ठम्। कुटिलमित्यर्थः॥

ओक उचः के॥ ६४ ॥

उचेर्धातोः के प्रत्यय ओक इति निपात्यते। किं पुनरत्र निपात्यते ? कुत्वं गुणश्च। न्योकः शकुन्तः। न्योको गृहम्। कर्तरि इगुपधलक्षणः कः प्रत्ययः। अधिकरणादौ तु कारकान्तरे 'घञर्थे कविधानम्०' (३.३.५८. वा०) इति। किमर्थं पुनरयं घञ्येव न व्युत्पाद्यते ? स्वरार्थम्, अन्तोदात्तोऽयमिष्यते, घञि सत्याद्युदात्तः स्यात्। दिवौकसः, जलौकस इत्येवमादावप्यसुनि प्रत्यय 'उणादयो बहुलम्' (३.३.१) इति कुत्वं द्रष्टव्यम्॥

ण्य आवश्यके॥ ६५ ॥

ण्ये परत आवश्यकेऽर्थे कवर्गो न भवति। अवश्यपाच्यम्। अवश्यवाच्यम्। अवश्यरेच्यम्। आवश्यक इति किम् ? पाक्यम्। वाक्यम्। रेक्यम्॥

यजयाचरुचप्रवचर्चश्च॥ ६६ ॥

यज याच रुच प्रवच ऋच इत्येतेषां ण्ये परतः कवर्गादिशो न भवति। यज—याज्यम्। याच—याच्यम्। रुच—रोच्यम्। प्रवच—प्रवाच्यम्। ऋच—अर्च्यम्। ऋदुपधादपि ऋचेरत एव निपातनाद् ण्यद् भवति। प्रवचग्रहणं शब्दसंज्ञार्थम्। प्रवाच्यो नाम पाठविशेषोपलक्षितो ग्रन्थोऽस्ति। अपरे पुनराहुः—उपसर्गपूर्वस्य नियमार्थम्। प्रपूर्वस्यैव वचेरशब्दसंज्ञायां कुत्वप्रतिषेधो यथा स्याद्, अन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति। अविवाक्यमहरिति पठन्ति। एतत् तु विशेष एवेष्यते, दशरात्रस्य यद् दशममहः। अन्यत्राविवाच्यमेव भवति ॥ ण्यति प्रतिषेधे त्यजेरुपसंख्यानम्॥ त्याज्यम्॥

---

१ - उपांशुयाजोऽग्नीषोमीयः (श० ब्रा० ११.४.१.१०)।
२ - चत्वारः पत्नीसंयाजाः (श० ब्रा० ११.४.१.११)।
३ - 'वृक्षः' इति बाल०।
४ - आप० श्रौ० २१.६.१ ।

वचोऽशब्दसंज्ञायाम्॥ ६७ ॥

वचोऽशब्दसंज्ञायां ण्यति परतः कवर्गो न भवति। वाच्यमाह। अवाच्यमाह। अशब्दसंज्ञायामिति किम् ? अवघुषितं वाक्यमाह॥

प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे॥ ६८ ॥

प्रयोज्य नियोज्य इत्येतौ शब्दौ शक्यार्थे निपात्येते। शक्यः प्रयोक्तुं प्रयोज्यः। शक्यो नियोक्तुं नियोज्यः। शक्यार्थ इति किम् ? प्रयोग्यः। नियोग्यः॥

भोज्यं भक्ष्ये॥ ६९ ॥

भोज्यं निपात्यते भक्ष्येऽभिधेये। भोज्य ओदनः। भोज्या यवागूः। इह भक्ष्यमभ्यवहार्यमात्रम्। भक्ष्य इति किम् ? भोग्यः कम्बलः॥

घोर्लोपो लेटि वा॥ ७० ॥

घुसंज्ञकानां लेटि परतो वा लोपो भवति। दध१॒द्रत्ना॑नि दा॒शुषे॑ (ऋ० ४.१५.३)। सोमो॑ ददद् गन्ध१॒र्वाय॑ (ऋ० १०.८५.४१)। न च भवति—यदग्निरग्नये ददात्। आडागमे सति लोपेऽपि ददादिति सिद्धं भवति। तत्र वावचनं विस्पष्टार्थम्, एषा हि कस्यचिदाशङ्का स्याद्—ददादित्येव नित्ये प्राप्ते लोप आरभ्यमाणो बाधत एवैतद् रूपमिति॥

ओतः श्यनि॥ ७१ ॥

ओकारान्तस्याङ्गस्य श्यनि परतो लोपो भवति। शो—निश्यति। छो—अवच्छ्यति। दो—अवद्यति। सो—अवस्यति॥

क्सस्याचि॥ ७२ ॥

क्सस्याजादौ प्रत्यये लोपो भवति। अधुक्षाताम्। अधुक्षाथाम्। अधुक्षि। अचीति किम् ? अधुक्षत्। अधुक्षताम्। ककारवत उपादानं किम् ? इह मा भूत्—उत्सौ, उत्साः। वत्सौ, वत्साः॥

---

१ - ‘ कुत्वम् ’ इति है०।

२ - तदग्निरग्नयेऽददात् (आप० श्रौ० ५.६.८)।

३ - ‘ ककारवत.......वत्साः ’ इति पाठो न स्यात्, बहुत्र हस्तलेखेष्वदर्शनाद्, न्यासपदमञ्जर्योश्च स्वतन्त्ररूपेण व्याख्यातत्वात्।

लुग् वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये॥ ७३ ॥

दुह दिह लिह गुह इत्येतेषामङ्गानामात्मनेपदे दन्त्यादौ परतः क्सस्य वा लुग् भवति। अदुग्ध, अधुक्षत। अदुग्धाः, अधुक्षथाः। अधुग्ध्वम्, अधुक्षध्वम्। अदुह्वहि, अधुक्षावहि। दिह—अदिग्ध, अधिक्षत। लिह—अलीढ, अलिक्षत। गुह—न्यगूढ, न्यघुक्षत। दुहादीनामिति किम् ? व्यत्यपुक्षत। आत्मनेपद इति किम् ? अधुक्षत्। दन्त्य इति किम् ? अधुक्षामहि। लोप इति वर्तमाने लुग्ग्रहणं सर्वादेशार्थम्, तच्च वह्यर्थम्। अन्यत्र त्वन्त्यस्यैव लोपे कृते 'झलो झलि' (८.२.२६) इति सकारलोपेन सिध्यति। स्थानिवद्भावोऽपि अकारलोपस्य नास्ति, 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' (महाभाष्य १.१५४) इति। दन्त्योष्ठ्योऽपि वकारो दन्त्य इति गृह्यते। यदि स न गृह्येत, ततस्तौग्रहणमेवात्र कृतं स्यात्॥

शमामष्टानां दीर्घः श्यनि॥ ७४ ॥

शमादीनामष्टानां दीर्घो भवति श्यनि परतः। शम्—शाम्यति। तम्—ताम्यति। दम्—दाम्यति। श्रम्—श्राम्यति। भ्रम्—भ्राम्यति। क्षम्—क्षाम्यति। क्लम्—क्लाम्यति। मदी—माद्यति। अष्टानामिति किम् ? अस्यति। श्यनीति किम् ? भ्रमति। 'वा भ्राश०' (३.१.७०) इति श्यनो विकल्पः। बभ्राम॥

ष्ठिवुक्लम्याचमां शिति॥ ७५ ॥

ष्ठिवु क्लमि आचम् इत्येतेषां दीर्घो भवति शिति परतः। ष्ठीवति। क्लमु—क्लामति। आचम्—आचामति। क्लमिग्रहणं शबर्थम्। चमेराङ्पूर्वस्य ग्रहणम्। इह मा भूत्—चमति। विचमति॥

क्रमः परस्मैपदेषु॥ ७६ ॥

क्रमः परस्मैपदपरे शिति परतो दीर्घो भवति। क्रामति, क्रामतः, क्रामन्ति। परस्मैपदेष्विति किम् ? आक्रमत आदित्यः। इह उत्क्राम, संक्रामेति हेर्लुकि कृते 'न लुमताङ्गस्य' (१.१.६३) इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद् दीर्घो न प्राप्नोति। नैष दोषः। लुमता शब्देन लुप्ते यदङ्गं तस्य कार्ये स प्रतिषेधः। न च हौ क्रमिरङ्गम्। किं तर्हि ? शपि॥

---

१ - 'अदुग्ध्वम्' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।
२ - 'व्यत्यरुक्षत' इति बाल०।
३ - 'श्रम् — श्राम्यति' इति नास्ति मुद्रितेषु।
४ - 'वा भ्राश..........बभ्राम' इति न सार्वत्रिकः।

इषुगमियमां छः॥ ७७ ॥

इषु गमि यम इत्येतेषां शिति परतश्छकारादेशो भवति। इच्छति। गच्छति। यच्छति। इषेरुदितो ग्रहणम्। इह मा भूत्—इष्यति, इष्णातीति। ये त्विषिमुदितं नाधीयते, त इह च सूत्रेऽचीत्यनुवर्तयन्ति। तत् च प्रधानमज्ग्रहणं शितीत्यनेन विशेष्यत इति वर्णयन्ति। तथा च सति तदादिविधिर्न भवति। 'यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे' (परि० ३३) इत्येतदपि विशेषणेनैवेष्यते। तेन इषाणेत्यत्र छत्वं न भवति। न ह्ययमजेव शिदिति॥

पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छ-पश्यर्च्छधौशीयसीदाः॥ ७८ ॥

पा घ्रा ध्मा स्था म्ना दाण् दृशि अर्ति सर्ति शद सद इत्येतेषां पिब जिघ्र धम तिष्ठ मन यच्छ पश्य ऋच्छ धौ शीय सीद इत्येत आदेशा भवन्ति शिति परतः। पा—पिबति। घ्रा—जिघ्रति। ध्मा—धमति। स्था—तिष्ठति। म्ना—मनति। दाण्—यच्छति। दृशि—पश्यति। अर्ति—ऋच्छति। सर्ति—धावति। शद—शीयते। सद्—सीदति। पिबतेर्लघूपधगुणः प्राप्नोति, सो 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य' (परि० ६२) इति न भवति। अथ वाकारान्तोऽयमादेश आद्युदात्तो निपात्यते। सर्तेर्वेगितायां गतौ धावादेश- मिच्छन्ति। अन्यत्र सरति, अनुसरतीत्येव भवति॥

ज्ञाजनोर्जा॥ ७९ ॥

ज्ञा जन इत्येतयोर्जादिशो भवति शिति परतः। जानाति। जायते। जनेर्दैवादिकस्य ग्रहणम्॥

प्वादीनां ह्रस्वः॥ ८० ॥

पू इत्येवमादीनां ह्रस्वो भवति शिति परतः। प्वादयः क्र्यादिषु पठ्यन्ते। 'पूञ् पवने' (क्र्या० १०) इत्यतः प्रभृति 'प्ली गतौ' (क्र्या० ३५) 'वृत्' (क्र्या० ३६) इति यावत् केचिदिच्छन्ति, वृत्करणमेतद् ल्वादीनां प्वादीनां च परिसमाप्त्यर्थमिति। अपरे तु ल्वादीनामेव परिसमाप्त्यर्थं वृत्करणमेतदिच्छन्ति, आगणान्ताः प्वादय इति। पूञ्—पुनाति। लूञ्—लुनाति। स्तॄञ्—स्तृणाति। येषामागणान्ताः प्वादयस्तेषां जानातीत्यत्र ह्रस्वः प्राप्नोति, 'ज्ञाजनोर्जा' (७.३.७९) इति दीर्घकरणसामर्थ्याद् न भवति, जनेर्ज इत्यपि ह्यादेशे कृत 'अतो दीर्घो यञि' (७.३.१०१) इति दीर्घत्वेन जायत इति सिध्यति॥

---

१ - 'जनेरपि हि ज आदेशे [जादेशे है०] सति ' इति मुद्रितः पाठः।

मीनातेर्निगमे॥ ८१ ॥

मीनातेरङ्गस्य शिति प्रत्यये परतो ह्रस्वो भवति निगमविषये। प्रमिणन्ति व्रतानि। निगम इति किम् ? प्रमीणाति॥

मिदेर्गुणः॥ ८२ ॥

मिदेरङ्गस्येको गुणो भवति शिति प्रत्यये परतः। मेद्यति, मेद्यतः, मेद्यन्ति। शितीत्येव—मिद्यते॥

जुसि च॥ ८३ ॥

जुसि च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति। अजुहवुः। अबिभयुः। अबिभरुः। अथ चिनुयुः, सुनुयुरित्यत्र कस्माद् न भवति ? अत्र हि द्वे ङित्त्वे, सार्वधातुकाश्रयं यासुडाश्रयं च। तत्र नाप्राप्ते सार्वधातुकाश्रयङित्त्वनिमित्ते प्रतिषेधे जुसि गुण आरभ्यमाणस्तमेव बाधते (परि० ५७), यासुडाश्रयङित्त्वनिमित्तं तु न बाधते, तत्र हि प्राप्ते चाप्राप्ते चारभ्यत इति॥

सार्वधातुकार्धधातुकयोः॥ ८४ ॥

सार्वधातुक आर्धधातुके च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति। तरति। नयति। भवति। आर्धधातुके—कर्ता। चेता। स्तोता। सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति किम्? अग्नित्वम्। अग्निकाम्यति। यदि हि प्रत्यये सङीति वोच्येत, इहापि स्यात्॥

जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु॥ ८५ ॥

जागृ इत्येतस्याङ्गस्य गुणो भवत्यविचिण्णल्ङित्सु परतः। जागरयति। जागरकः। साधुजागरी। जागरंजागरम्। जागरो वर्तते। जागरितः। जागरितवान्। वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च यथा स्यादिति जागर्तेरयं गुण आरभ्यते। तस्मिन् कृते या 'अत उपधायाः' (७.२.११६) वृद्धिः प्राप्नोति, सा न भवति। यदि हि स्यादनर्थक एव गुणः स्यात्, चिण्णलोश्च प्रतिषेधवचनमनर्थकम्। अविचिण्णल्ङित्स्विति किम् ? 'जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन्' (प० उ० ४.५५)—जागृविः। चिण्—अजागारि। णल्—जजागार। ङित्—जागृतः। जागृथः। वीति केचिदिकारमुच्चारणार्थं वर्णयन्ति, क्वसावपि वकारादौ गुणो न भवति। जजागृवान्। अजागरुः, अहं जजागर इत्यत्र प्रतिषेधः

---

१ - प्र मिनन्ति व्र॒तानि (ऋ० १०.१०.५)।

प्राप्नोति। न, अप्रतिषेधात्, अविचिण्णल्ङित्स्विति पर्युदासोऽयम्। अथ वा जाग्र इति प्राप्तिरसावानन्तर्याद् (परि० ६१) विचिण्णल्ङित्सु प्रतिषिध्यते। या तु 'जुसि च' (७.३.८३), 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' (७.३.८४) इति च प्राप्तिः, सा न प्रतिषिध्यते॥

पुगन्तलघूपधस्य च॥ ८६ ॥

पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य च सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो भवति। पुगन्तस्य— व्लेपयति। ह्रेपयति। क्नोपयति। लघूपधस्य—भेदनम्। छेदनम्। भेत्ता। छेत्ता। प्रत्ययादेरङ्गावयवस्य च हलोरानन्तर्ये सति लघूपधगुणो न व्यावर्त्यत इति ज्ञापितमेतत् क्नुसनोः कित्करणेन, 'त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः' (३.२.१४०), 'हलन्ताच्च' (१.२.१०) इति।

संयोगे गुरुसंज्ञायां गुणो भेत्तुर्न सिध्यति ।
विध्यपेक्षं लघोश्चासौ कथं कुण्डिर्न दुष्यति॥ १॥
धातोर्नुमः कथं रञ्जेः स्यन्दिश्रन्थ्योर्निपातनात्।
अनङ्लोपशिदीर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिध्यतः॥ २॥
अभ्यस्तस्य यदाहाचि लङर्थं तत्कृतं भवेत्।
क्नुसनोर्यत् कृतं कित्त्वं ज्ञापकं स्याल्लघोर्गुणे॥ ३॥

उपधा चात्र इगेव गृह्यते, ततो भिनत्तीति गुणो न भवति। अपरे पुकि अन्तः पुगन्तः, लघ्वी उपधा लघूपधा, पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधमिति सूत्रार्थं वर्णयन्ति॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके॥ ८७ ॥

अभ्यस्तसंज्ञकस्याङ्गस्य लघूपधस्याजादौ पिति सार्वधातुके गुणो न भवति। नेनिजानि। वेविजानि। परिवेविषाणि। अनेनिजम्। अवेविजम्। पर्यवेविषम्। अभ्यस्तस्येति किम्? वेदानि। अचीति किम्? नेनेक्ति। पिद्ग्रहणमुत्तरार्थम्। सार्वधातुक इति किम्? निनेज। लघूपधस्येत्येव—जुहवानि। अजुहवम्॥ **बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम्॥** जुजोषत् (ऋ० १.१७३.४) इति यथा स्यात्। पस्पशाते। चाकशीति, वावशीति। यङ्लुकि छान्दसमुपधाह्रस्वत्वं द्रष्टव्यम्, पस्पशात इत्यत्राभ्यासह्रस्वत्वं च। प्रकृत्यन्तराणां वा स्पशिकशिवशीनामेतानि रूपाणि॥

भूसुवोस्तिङि॥ ८८ ॥

---

१ - 'अनल्लोपशिदीर्घत्वे' इति पाठान्तरम्।
२ - इदं कारिकात्रयं न्यासकृता न व्याख्यातम्।

भू सू इत्येतयोस्तिङि सार्वधातुके गुणो न भवति। अभूत्। अभूः। अभूवम्। सुवै, सुवावहे, सुवामहै। सूतेर्लुग्विकरणस्येदं ग्रहणम्। सुवतिसूयत्योर्विकरणेन तिङो व्यवधानम्। विकरणस्यैव ङित्त्वाद् गुणाभावः सिद्धः। तिङीति किम् ? भवति। सार्वधातुक इत्येव—व्यतिभविषीष्ट। अथ बोभवीतीति यङ्लुकि गुणप्रतिषेधः कस्माद् न भवति? ज्ञापकात्, यदयं बोभूतु (७.४.६५) इति गुणाभावार्थं निपातनं करोति॥

उतो वृद्धिर्लुकि हलि॥ ८९ ॥

सार्वधातुके पितीति वर्तते। उकारान्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति लुकि सति हलादौ पिति सार्वधातुके। यौति। यौषि। यौमि। नौति। नौषि। नौमि। स्तौति। स्तौषि। स्तौमि। उत इति किम् ? एति। एषि। एमि। लुकीति किम् ? सुनोति। सुनोषि। सुनोमि। हलीति किम् ? यवानि। रवाणि। पितीत्येव—युतः। रुतः। अपि स्तुयाद् राजानमित्यत्र हि ङित् च पिद् न भवतीति पित्त्वप्रतिषेधाद् वृद्धेरभावः। 'नाभ्यस्तस्य०' (७.३.८७) इत्येतदिहानुवर्तते, योयोति, रोरोति इत्येवमाद्यर्थम्॥

ऊर्णोतेर्विभाषा॥ ९० ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा वृद्धिर्भवति हलादौ पिति सार्वधातुके। प्रोर्णौति, प्रोर्णोति। प्रोर्णौषि, प्रोर्णोषि। प्रोर्णौमि, प्रोर्णोमि। हलीत्येव—प्रोर्णवानि॥

गुणोऽपृक्ते॥ ९१ ॥

ऊर्णोतेर्धातोरपृक्ते हलि पिति सार्वधातुके गुणो भवति। प्रौर्णोत्। प्रौर्णोः।[1] हलीति वर्तमाने यदपृक्तग्रहणं क्रियते, तेनैव ज्ञाप्यते भवत्येषा परिभाषा—'यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे' (परि० ३३) इति॥

तृणह इम् ॥ ९२ ॥

तृणह इत्येतस्याङ्गस्य इमागमो भवति हलि पिति सार्वधातुके। तृणेढि। तृणेक्षि। तृणेह्मि। अतृणेट्। वर्णाश्रयेऽप्यत्र प्रत्ययलक्षणमिष्यते। हलीति किम् ? तृणहानि। पितीत्येव—तृण्ढः। तृणह इत्यागतश्नम्को गृह्यते, श्नमि कृत इमागमो यथा स्यादिति॥

ब्रुव ईट्॥ ९३ ॥

ब्रू इत्येतस्मादुत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्येडागमो भवति। ब्रवीति। ब्रवीषि।

---

१ - 'प्रोर्णोत्, प्रोर्णोः' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।

ब्रवीमि। अब्रवीत्। हलीत्येव—ब्रवाणि। पितीत्येव—ब्रूतः॥

यङो वा ॥ ९४ ॥

यङ उत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्येडागमो भवति वा। शाकुनिको लालपीति[1]। दुन्दुभिर्वावदीति (ऋ० ६.४७.३१)। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आ विवेश (ऋ० ४.५८.३)। न च भवति—वर्वर्ति (ऋ० १.१६४.११), चर्कर्ति चक्रम्। हलादेः पितः सार्वधातुकस्य यङन्तादभाव इति यङ्लुगन्तस्योदाहरणम्॥

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके॥ ९५ ॥

तु इति सौत्रोऽयं धातुः, 'रु शब्दे' (अदा० २८), 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अदा० ३६), 'शमु उपशमे' (दिवा० ९१), 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० ३१४) इत्येतेभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेर्वा ईडागमो भवति। उत्तौति, उत्तवीति। उपरौति, उपरवीति। उपस्तौति, उपस्तवीति। शाम्यध्वम्, शमीध्वम् (मै० सं० ४.१३.४)। अभ्यमति, अभ्यमीति। शम्यमोः 'बहुलं छन्दसि' (२.४.७३) इति विकरणलुकि सति हलादिसार्वधातुकमनन्तरं संभवति। आपिशलाः 'तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुकासुच्छन्दसि' इति पठन्ति। तत्र सर्वेषामेव छन्दसि विषये विधिरयं भवति। सार्वधातुक इत्यनुवर्तमाने पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम्—स्तुवीत, शमीध्वमित्यत्रापि यथा स्याद् इति॥

अस्तिसिचोऽपृक्ते॥ ९६ ॥

अस्तेरङ्गात् सिजन्तात् च परस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति। अस्तेः—आसीत्। आसीः। सिजन्तात्—अकार्षीत्। असावीत्। अलावीत्। अपावीत्। अपृक्त इति किम्? अस्ति। अकार्षम्। आहिभुवोरीटि प्रतिषेध इति[2] स्थानिवद्भाव- प्रतिषेधः, तेनेह न भवति—आत्थ, अभूदिति॥

बहुलं छन्दसि॥ ९७ ॥

अस्तिसिचोरपृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति बहुलं छन्दसि विषये। आप एवेदं सलिलं सर्वमाः[3]। आसीदिति स्थान आः क्रियापदम्। अहर्वाव तर्ह्यासीन्न रात्रिः (मै० सं० १.५.१२)। सिचः खल्वपि—गोभिरक्षाः (ऋ० ९.१०७.९)। प्रत्य-

---

१ - सुयतो लालपीति (शौ० सं० ६.१११.१)।
२ - 'आहिभुवोरीट्प्रतिषेधः' इति महाभाष्यपाठः (१.१३६)।
३ - सलिलं सर्वमा इदम् (ऋ० १०.१२९.३)।

र्च्चमत्साः (ऋ० १०.२८.४)। अभैषीर्मा पुत्रकेति च भवति। छान्दसत्वाद् माङ्योगेऽप्यडागमो भवति—अक्षाः, अत्सा इति सिच इड्भावश्च॥

रुदश्च पञ्चभ्यः॥ ९८ ॥

रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेरपृक्तस्य ईडागमो भवति। अरोदीत्। अरोदीः। अस्वपीत्। अस्वपीः। अश्वसीत्। अश्वसीः। प्राणीत्। प्राणीः। अजक्षीत्। अजक्षीः। पञ्चभ्य इति किम् ? अजागर्भवान्। अपृक्तस्येत्येव—रोदिति॥

अड् गार्ग्यगालवयोः॥ ९९ ॥

रुदादिभ्यः पञ्चभ्यः परस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्याडागमो भवति गार्ग्यगालवयोर्मतेन। अरोदत्। अरोदः। अस्वपत्। अस्वपः। अश्वसत्। अश्वसः। प्राणत्। प्राणः। अजक्षत्। अजक्षः। गार्ग्यगालवयोर्ग्रहणं पूजार्थम्॥

अदः सर्वेषाम्॥ १०० ॥

'अद भक्षणे' (अदा० १) अस्मादुत्तरस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्याडागमो भवति सर्वेषामाचार्याणां मतेन। आदत्। आदः। अपृक्तस्येत्येव—अत्ति। अत्सि॥

अतो दीर्घो यञि॥ १०१ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति यञादौ सार्वधातुके परतः। पचामि, पचावः, पचामः। पक्ष्यामि, पक्ष्यावः, पक्ष्यामः। अत इति किम् ? चिनुवः। चिनुमः। यञीति किम् ? पचतः। पचथः। सार्वधातुक इत्येव—अङ्गना। केशवः। केचिदत्र तिङीत्यनुवर्तयन्ति, तेषां भववानिति क्वसौ सार्वधातुके दीर्घो न भवति॥

सुपि च॥ १०२ ॥

'अतो दीर्घो यञि' (७.३.१०१) इत्यनुवर्तते। सुपि च यञादौ परतोऽकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति। वृक्षाय। प्लक्षाय। वृक्षाभ्याम्। प्लक्षाभ्याम्। अत इत्येव—अग्निभ्याम्। यञीत्येव—वृक्षस्य। प्लक्षस्य॥

---

१ - द्र० - पूर्वत्र (७.२.९०) काशिका ।
२ - 'सार्वधातुकदीर्घः' इति मुद्रितेषु ।
३ - 'वायुभ्याम्' इत्यधिकं क्वचित्।

बहुवचने झल्येत्॥ १०३ ॥

बहुवचने झलादौ सुपि परतोऽकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति। वृक्षेभ्यः। प्लक्षेभ्यः। वृक्षेषु। प्लक्षेषु। बहुवचन इति किम् ? वृक्षाभ्याम्। प्लक्षाभ्याम्। झलीति किम् ? वृक्षाणाम्। सुपीत्येव—यजध्वम्। पचध्वम्॥

ओसि च॥ १०४ ॥

ओसि परतोऽकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति। वृक्षयोः स्वम्। प्लक्षयोः स्वम्। वृक्षयोर्निधेहि। प्लक्षयोर्निधेहि॥

आङि चापः॥ १०५ ॥

आङिति पूर्वाचार्यनिर्देशेन तृतीयैकवचनं गृह्यते। तस्मिन्नाङि परतश्चकारादोसि चाबन्तस्याङ्गस्यैकारादेशो भवति। खट्वया। मालया। खट्वयोः। मालयोः। बहुराजया। कारीषगन्ध्यया। बहुराजयोः। कारीषगन्ध्ययोः। आप इति पितो ग्रहणं किम् ? कीलालपा ब्राह्मणेन। कीलालपोर्ब्राह्मणयोः। ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घग्रहणम् इति वचनादिह न भवति—अतिखट्वेन ब्राह्मणकुलेन॥

संबुद्धौ च॥ १०६ ॥

आप इति वर्तते। संबुद्धौ च परत आबन्तस्याङ्गस्य एत्वं भवति। हे खट्वे। हे बहुराजे। हे कारीषगन्ध्ये॥

अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः॥ १०७ ॥

संबुद्धाविति वर्तते। अम्बार्थानामङ्गानां नद्यन्तानां च ह्रस्वो भवति संबुद्धौ परतः। हे अम्ब। हे अक्क। हे अल्ल। नद्याः खल्वपि—हे कुमारि। हे शार्ङ्गरवि। हे ब्रह्मबन्धु। हे वीरबन्धु ॥ **डलकवतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः॥** हे अम्बाडे। हे अम्बाले। हे अम्बिके ॥ **छन्दसि वेति वक्तव्यम्॥** हे अम्बाड, हे अम्बाडे। हे अम्बाल, हे अम्बाले। हे अम्बिक, हे अम्बिके ॥ **तलो ह्रस्वो वा ङिसंबुद्ध्योरिति वक्तव्यम्॥** देवते भक्तिः, देवतायां भक्तिः। हे देवत, हे देवते। छन्दस्येव ह्रस्वत्वमिष्यते ॥ **मातॄणां मातच् पुत्रार्थमर्हते॥** मातॄणां मातजादेशो वक्तव्यः संबुद्धौ पुत्राय पुत्रमभिधातुम्। कीदृशाय ?

---

१ - 'ब्राह्मणकुलयोः' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।

२ - 'ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घः' इति महाभाष्यवार्त्तिकम् (१.१३८)।

३ - 'च' इति नास्ति मुद्रितेषु ।

अर्हते—मात्रा व्यपदेशमर्हति श्लाघनीयत्वाद् यः पुत्रस्तदर्थम्। हे गार्गीमात। 'नद्यृतश्च' (५.४.१५३) इति समासान्तापवादो मातजादेशः। चित्करणमन्तोदात्तार्थम्॥

ह्रस्वस्य गुणः॥ १०८ ॥

संबुद्धाविति वर्तते। ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति संबुद्धौ परतः। हे अग्ने। हे वायो। हे पटो। हे कुमारि, हे ब्रह्मबन्धु इत्येवमादीनां ह्रस्वविधानसामर्थ्याद् गुणो न भवति। यदि गुण इष्टः स्यात् , अम्बार्थानां ह्रस्व इत्युक्त्वा नदीह्रस्वयोर्गुण इत्येवं ब्रूयात्॥

जसि च॥ १०९ ॥

जसि परतो ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति। अग्नयः। वायवः। पटवः। धेनवः। बुद्धयः॥ जसादिषु छन्दसि वावचनं प्राङ् णौ चङ्युपधाया ह्रस्व इत्येतस्मात्॥ इतः प्रकरणात् प्रभृति छन्दसि वेति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम् ? अम्बे, दर्वि, शतक्रत्वः, पश्वे नृभ्यः, किकिदीव्या। अम्बे, अम्ब॑ (ऋ० १०.९७.२)। पूर्णा द॑र्वि (मा० सं० ३.४९), पूर्णा दर्वी। अधा॑ शतक्रत्वः (ऋ० १०.९७.२), शतक्रतवः (काठ० सं० १६.१३)। पश्वे नृभ्य॑ः (ऋ० १.४३.२), प॑शवे॑ (ऋ० ३.६२.१४)। किकिदीव्या (मै० सं० २.७.१३), किकिदीविना॑ (ऋ० १०.९७.१३)॥

ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः॥ ११० ॥

गुण इति वर्तते। ऋकारान्तस्याङ्गस्य ङौ परतः सर्वनामस्थाने च गुणो भवति। ङौ—मातरि। पितरि। भ्रातरि। कर्तरि। सर्वनामस्थाने—कर्तारौ, कर्तारः। मातरौ। पितरौ। भ्रातरौ। तपरकरणं मुखसुखार्थम्॥

घेर्ङिति॥ १११॥

घ्यन्तस्याङ्गस्य ङिति प्रत्यये परतो गुणो भवति। अग्नये। वायवे। अग्नेरागच्छति। वायोरागच्छति। अग्नेः स्वम्। वायोः स्वम्। घेरिति किम् ? सख्ये। पत्ये। ङितीति किम्? अग्निभ्याम्। सुपीत्येव—पट्वी। कुरुतः॥

आण्नद्याः॥ ११२ ॥

नद्यन्तादङ्गादुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्याडागमो भवति। कुमार्यै। ब्रह्मबन्ध्वै। कुमार्याः। ब्रह्मबन्ध्वाः॥

याडापः॥ ११३ ॥

आबन्तादङ्गादुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्य याडागमो भवति। खट्वायै। बहुराजायै। कारीषगन्ध्यायै। खट्वायाः। बहुराजायाः। कारीषगन्ध्यायाः। अतिखट्वायेत्यत्राकृते दीर्घे ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घः (महाभाष्य १.१३८) इति वचनाद् याडागमो न भवति, कृते तु लाक्षणिकत्वात् (परि० १०५) ॥

सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च॥ ११४ ॥

सर्वनाम्न आबन्तादङ्गादुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्य स्याडागमो ह्रस्वश्च भवति। सर्वस्यै। विश्वस्यै। यस्यै। तस्यै। कस्यै। अन्यस्यै। सर्वस्याः। विश्वस्याः। यस्याः। तस्याः। कस्याः। अन्यस्याः। आप इत्येव—भवति। भवते॥

विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम्॥ ११५ ॥

द्वितीया तृतीया इत्येताभ्यामुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्य विभाषा स्याडागमो भवति, द्वितीयातृतीययोश्च ह्रस्वो भवति। द्वितीयस्यै, द्वितीयायै। तृतीयस्यै, तृतीयायै॥

ङेराम् नद्याम्नीभ्यः॥ ११६ ॥

नद्यन्तादाबन्ताद् नीत्येतस्मात् चोत्तरस्य ङेरामित्ययमादेशो भवति। कुमार्याम्। गौर्याम्। ब्रह्मबन्ध्वाम्। धीबन्ध्वाम्। आपः—खट्वायाम्। बहुराजायाम्। कारीषगन्ध्यायाम्। नी—राजन्याम्। सेनान्याम्। ग्रामण्याम्॥

इदुद्भ्याम्॥ ११७ ॥

इकारोकाराभ्यां नदीसंज्ञकाभ्यामुत्तरस्य ङेरामादेशो भवति। कृत्याम्। धेन्वाम्॥

औत् ॥ ११८ ॥

इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौकारादेशो भवति। यद् न नदीसंज्ञं नापि घिसंज्ञमिकारान्तम्, तदिहोदाहरणम्। सख्यौ। पत्यौ॥

अच्च घेः॥ ११९ ॥

औदिति वर्तते। घिसंज्ञकादुत्तरस्य ङेरौकारादेशो भवति, तस्य च घेरकारादेशो

---

१ - ‘ इत्ययम् ’ नास्ति है०।

भवति। अग्नौ। वायौ। कृतौ। धेनौ। पटौ। अदिति तपरकरणं स्त्रियां टापो निवृत्त्यर्थम्। औदच्च घेरिति येषामेकमेवेदं सूत्रम्, ते प्रधानशिष्टमिदुद्भ्यामौत्वं वर्णयन्ति, अन्वाचयशिष्टं घेरकारमिति॥

आङो नास्त्रियाम्॥ १२० ॥

घेरुत्तरस्याङो नाभावो भवत्यस्त्रियाम्। अग्निना। वायुना। पटुना। पुंसि इति नोक्तम्—अमुना ब्राह्मणकुलेन। अस्त्रियामिति किम् ? कृत्या। धेन्वा॥

॥ इति श्रीवामनविरचितायां काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः॥

— o —

॥ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः॥ १ ॥

'अङ्गस्य' (६.४.१) इति वर्तते। चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वो भवति। अचीकरत्। अजीहरत्। अलीलवत्। अपीपवत्। अत्र द्विर्वचनोपधाह्रस्वत्वयोः प्राप्तयोः परत्वादुपधाह्रस्वत्वम्, तत्र कृते, द्विर्वचनम्। इह तु मा भवानटिटदिति नित्यत्वाद् द्वितीयस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति, तथा सति ह्रस्वभाविनोऽङ्गस्याकारस्योपधात्वं विहतम् इति ह्रस्वो न स्यात् ? नैष दोषः। ओणेर्ऋदित्करणं ज्ञापकम्—नित्यमपि द्विर्वचनमुपधाह्रस्वत्वेन बाध्यत इति। णाविति किम् ? चङ्युपधाया ह्रस्व इत्युच्यमानेऽलीलवदित्यत्र वचन-सामर्थ्यादन्तरङ्गामपि वृद्धिमादेशं च बाधित्वा ह्रस्वः स्यात्। अदीदपदित्यत्र ह्रस्वत्वेन पुको बाधः स्यात्। अपीपचदित्येवमादौ तु नैव स्यात्। चङीति किम् ? कारयति। हारयति। उपधाया इति किम् ? अचकाङ्क्षत्। अववाञ्छत्। तदेतदुपधाग्रहणमु-

१ - 'विहितम्' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।

त्तरार्थमवश्यं कर्तव्यम्, तदिहापि ह्रस्वत्वं निवर्तयतीत्येवमर्थं 'येन नाव्यवधानम् ०' (व्या० प० ४६) इत्येतद् नाश्रयितव्यमिति ॥ उपधाह्रस्वत्वे णेर्णिच्युपसंख्यानम्॥ वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदद् वीणां परिवादकेन। योऽसौ णौ णिलोपस्तस्य स्थानिवद्भावात् तेन वाग्लोपित्वाद् अङ्गस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति। ण्याकृतिनिर्देशात् सिद्धम्॥

नाग्लोपिशास्वृदिताम्॥ २ ॥

अग्लोपिनामङ्गानां शासेर्ऋदितां च णौ चङ्युपधाया ह्रस्वो न भवति। अग्लोपिनां तावत्—मालामाख्यद् अममालत्। मातरमाख्यद् अममातत्। राजानमतिक्रान्तवान् अत्यरराजत्। लोमान्यनुमृष्टवान् अन्वलुलोमत्। अगेव यत्र केवलो लुप्यते तत्र स्थानिवद्भावादपि सिद्धम् , हलचोरादेशे तु न सिध्यतीति तदर्थमेतद् वचनम्। शासेः—अशशासत्। ऋदिताम्—बाधृ—अबबाधत्। याचृ—अययाचत्। ढौकृ—अडुढौकत्॥

भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम्॥ ३ ॥

भ्राज भास भाष दीप जीव मील पीड इत्येतेषामङ्गानां णौ चङ्युपधाया ह्रस्वो भवत्यन्यतरस्याम्। भ्राज—अबिभ्रजत्, अबभ्राजत्। भास—अबीभसत्, अबभासत्। भाष—अबीभषत्, अबभाषत्। दीप—अदीदिपत्, अदिदीपत्। जीव—अजीजिवत्, अजिजीवत्। मील—अमीमिलत्, अमिमीलत्। पीड—अपीपिडत्। अपिपीडत्। भ्राजभासोर्ऋदित्करणमपाणिनीयम् ॥ काण्यादीनां चेति वक्तव्यम्॥ अचकाणत्, अचीकणत्। अववाणत्, अवीवणत्॥

लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य॥ ४ ॥

पिबतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया लोपो भवति, अभ्यासस्येकारादेशो भवति। अपीप्यत्, अपीप्यताम्, अपीप्यन्। उपधालोपे कृत ओः पुयण्वचनं (७.४.८०) ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्येति स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनम्॥

तिष्ठतेरित्॥ ५ ॥

तिष्ठतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया इकारादेशो भवति। अतिष्ठिपत्, अतिष्ठिपताम्, अतिष्ठिपन्॥

---

१ - 'णौ णिच्युपसंख्यानम् ' इति पाठान्तरम्।

२ - 'स्थानिवद्भावेनाग्लोपित्वाद्वा ' इति बाल०। 'स्थानिवद्भावेनाग्लोपित्वाद् ' इति है०। यथान्यासाभिप्रायमत्र शोधः।

३ - 'अममातरत् ' इत्यपपाठो मुद्रितेषु। ४ - 'वेति ' इति बाल०।

जिघ्रतेर्वा॥ ६ ॥

जिघ्रतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया इकारादेशो वा भवति। अजिघ्रिपत्, अजिघ्रिपताम्, अजिघ्रिपन्। अजिघ्रपत्, अजिघ्रपताम्, अजिघ्रपन्॥

उर्ऋत्॥ ७ ॥

णौ चङ्युपधाया ऋवर्णस्य स्थाने वा ऋकारादेशो भवति। इररारामपवादः। इर्—अचिकीर्तत्, अचीकृतत्। अर्—अववर्तत्, अवीवृतत्। आर्—अममार्जत्, अमीमृजत्। वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गा अपि इररारो बाध्यन्ते। तपरकरणं दीर्घेऽपि स्थानिनि ह्रस्व एव यथा स्यात्—अचीकृतदिति। न चायं भाव्यमानः, किं तु आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपमेवैतदभ्यनुज्ञायते॥

नित्यं छन्दसि॥ ८ ॥

छन्दसि विषये णौ चङ्युपधाया ऋवर्णस्य स्थान ऋकारादेशो भवति नित्यम्। अवींवृधत् पुरोडाशेंन (मा० सं० २८.२३)। अवीवृधताम्। अवीवृधन्॥

दयतेर्दिगि लिटि॥ ९ ॥

दयतेरङ्गस्य लिटि परतो दिगीत्ययमादेशो भवति। अवदिग्ये, अवदिग्याते, अवदिग्यिरे। दयतेरिति दीङो (दिवा० २४) ग्रहणं न तु 'दय दाने' (भ्वा० ३२२) इत्यस्य। तस्य हि लिट्याम् (३.१.३७) विहितः। दिग्यादेशेन द्विर्वचनस्य बाधनमिष्यते॥

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः॥ १० ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य संयोगादेर्गुणो भवति लिटि परतः। स्वृ—सस्वरतुः, सस्वरुः। ध्वृ—दध्वरतुः, दध्वरुः। स्मृ—सस्मरतुः, सस्मरुः। ऋत इति किम् ? चिक्षियतुः, चिक्षियुः। संयोगादेरिति किम् ? चक्रतुः, चक्रुः। प्रतिषेधविषयेऽपि गुणो यथा स्यादित्ययमारम्भः। वृद्धिविषये तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिरेवेष्यते। सस्वार। सस्मार। लिटीत्येव—स्मृतः। स्मृतवान्॥ संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृञर्थं कर्तव्यम्॥ संचस्करतुः, संचस्करुः इति। अत्र हि 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' (सीर० प० १२८) इत्यत्र दर्शने लिटि कृते, तदाश्रये च द्विर्वचने, पश्चादुपसर्गयोगे सति 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' (६.१.१३६) इति सुट् क्रियते। एवं च कृत्वा संस्क्रृषीष्ट, उपस्क्रृषीष्टेत्यत्र सुटो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वाद् 'ऋतश्च संयोगादेः' (७.२.४३) इतीडागमो न भवति॥

ऋच्छत्यृताम्॥ ११ ॥

ऋच्छतेरङ्गस्य ऋ इत्येतस्य ॠकारान्तानां च लिटि परतो गुणो भवति। ऋच्छ—आनर्च्छ, आनर्च्छतुः, आनर्च्छुः। ऋ—आरतुः, आरुः। ॠकारान्तानाम्—निचकरतुः, निचकरुः। निजगरतुः, निजगरुः। ऋच्छेरलघूपधत्वादप्राप्तो गुणो विधीयते, ॠतां तु प्रतिषिद्धः। वृद्धिविषये तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिरेवेष्यते। निचकार। निजगार॥

शृदॄप्रां ह्रस्वो वा॥ १२ ॥

शृ दृ पृ इत्येतेषामङ्गानां लिटि परतो वा ह्रस्वो भवति। शॄ—विशश्रतुः, विशश्रुः। विशशरतुः, विशशरुः। दॄ—विदद्रतुः, विदद्रुः। विददरतुः, विददरुः। पॄ—निपप्रतुः, निपप्रुः। निपपरतुः, निपपरुः। ह्रस्ववचनमित्त्वोत्त्वनिवृत्त्यर्थम्। केचिदेतत् सूत्रं प्रत्याचक्षते। 'श्रा पाके' (अदा० ४६), 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अदा० ४७), 'प्रा पूरणे' (अदा० ५४) इत्येतेषामनेकार्था धातव इति शृदॄप्रामर्थे वर्तमानानां विशश्रतुः, विशश्रुः, विदद्रतुः, विदद्रुः, निपप्रतुः, निपप्रुः इत्येतानि रूपाणि साधयन्ति। तथा च सति क्वसौ विशश्रृवानित्येतद् रूपं न स्यात्॥

केऽणः॥ १३ ॥

के प्रत्यये परतोऽणो ह्रस्वो भवति। ज्ञका। कुमारिका। किशोरिका। अण इति किम् ? गोका। नौका। राका, धाकेत्यत्र 'उणादयो बहुलम्' (३.३.१) इति ह्रस्वो न भवति। 'न कपि' (७.४.१४) इति प्रतिषेधसामर्थ्यात् कनोऽपि सानुबन्धकस्य ग्रहण-मिह भवति॥

न कपि॥ १४ ॥

कपि प्रत्यये परतोऽणो ह्रस्वो न भवति। बहुकुमारीकः। बहुवधूकः। बहु-लक्ष्मीकः। 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' (१.२.४८) इत्ययमपि ह्रस्वः कपि न भवति। समासार्थे ह्युत्तरपदे कपि कृते, पश्चात् कबन्तेन सह समासेन भवितव्यमिति स्त्रीप्रत्ययान्तं समासप्रातिपदिकं न भवति॥

आपोऽन्यतरस्याम्॥ १५ ॥

---

१ - ' कबन्तेन सह ' इति नास्ति बाल०।

२ - ' स्त्रीप्रत्ययान्तसमासप्रातिपदिकम् ' इति मुद्रितेषु समस्तः पाठः।

आबन्तस्याङ्गस्य कपि ह्रस्वो न भवत्यन्यतरस्याम्। बहुखट्वाकः, बहुखट्वकः। बहुमालाकः, बहुमालकः॥

ऋदृशोऽङि गुणः॥ १६ ॥

ऋवर्णान्तानां दृशेश्चाङि परतो गुणो भवति। शकलाङ्गुष्ठकोऽकरत्। अ॒हं तेभ्यों॑ऽकरं॒ नमः॑ (मा० सं० १६.८)। असरत्। आरत्। जरा। दृशेः—अदर्शत्, अदर्शताम्, अदर्शन्॥

अस्यतेस्थुक्॥ १७ ॥

अस्यतेरङ्गस्य थुगागमो भवत्यङि परतः। आस्थत्, आस्थताम्, आस्थन्॥

श्वयतेरः॥ १८ ॥

श्वयतेरङ्गस्याकारादेशो भवत्यङि परतः। अश्वत्, अश्वताम्, अश्वन्॥

पतः पुम्॥ १६ ॥

पतेरङ्गस्य पुमागमो भवत्यङि परतः। अपप्तत्, अपप्तताम्, अपप्तन्॥

वच उम्॥ २० ॥

वचेरङ्गस्याङि परत उमागमो भवति। अवोचत्, अवोचताम्, अवोचन्॥

शीङः सार्वधातुके गुणः॥ २१ ॥

शीङोऽङ्गस्य सार्वधातुके परतो गुणो भवति। शेते, शयाते, शेरते। सार्वधातुक इति किम्? शिश्ये॥

अयङ् यि क्ङिति॥ २२ ॥

यकारादौ क्ङिति प्रत्यये परतः शीङोऽङ्गस्यायङित्ययमादेशो भवति। शय्यते। शाशय्यते। प्रशय्य। उपशय्य। यीति किम्? शिश्ये। क्ङितीति किम्? शेयम्॥

उपसर्गाद् ध्रस्व ऊहतेः॥ २३ ॥

उपसर्गादुत्तरस्य ऊहतेरङ्गस्य ह्रस्वो भवति यकारादौ क्ङिति प्रत्यये परतः। समुह्यते। समुह्य गतः। अभ्युह्यते। अभ्युह्य गतः। उपसर्गादिति किम्? ऊह्यते। ऊहतेरिति

किम् ? समीह्यते। यीत्येव—समूहितम्। क्ङितीत्येव—समूह्योऽयमर्थः। अण इत्येव—आ ऊह्यत ओह्यते। समोह्यते॥

एतेर्लिङि॥ २४ ॥

एतेरङ्गस्योपसर्गादुत्तरस्य लिङि यकारादौ क्ङिति परतो ह्रस्वो भवति। उदियात्। समियात्। अन्वियात्। आशिषि लिङि 'अकृत्सार्वधातुकयोः०' (७.४.२५) इति दीर्घत्वे कृते ह्रस्वोऽनेन भवति। उपसर्गादित्येव—ईयात्। अण इत्येव—आ ईयात् एयात्। समेयात्॥

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ २५ ॥

अकृद्यकारेऽसार्वधातुकयकारे च क्ङिति परतोऽजन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति। भृशायते। सुखायते। दुःखायते। चीयते। चेचीयते। स्तूयते। तोष्टूयते। चीयात्। स्तूयात्। अकृदिति किम् ? प्रकृत्य। प्रहृत्य। परत्वाद् दीर्घत्वेन तुको बाधः स्यात्। असार्वधातुक इति किम् ? चिनुयात्। सुनुयात्। क्ङितीत्येव—उरुया। धृष्णुया॥

च्वौ च॥ २६ ॥

च्विप्रत्यये परतोऽजन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति। शुचीकरोति। शुचीभवति। शुचीस्यात्। पटूकरोति। पटूभवति। पटूस्यात्॥

रीङ् ऋतः॥ २७ ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्याकृद्यकारेऽसार्वधातुके यकारे च्वौ च परतो रीङित्ययमादेशो भवति। मात्रीयति। मात्रीयते। पित्रीयति। पित्रीयते। चेक्रीयते। मात्रीभूतः। क्ङितीत्येतद् निवृत्तम्, तेनेहापि भवति—पितुरागतं पित्र्यम्। ऋत इति तपरकरणं किम्? चेकीर्यते। निजेगिल्यते॥

रिङ् शयग्लिङ्क्षु॥ २८ ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य श यक् इत्येतयोर्लिङि च यकारादौ असार्वधातुके परतो रिङित्ययमादेशो भवति। श—आद्रियते। आध्रियते। यक्—क्रियते। ह्रियते। लिङ्—क्रियात्। ह्रियात्। रिङ्वचनं दीर्घनिवृत्त्यर्थम्। असार्वधातुक इत्येव—बिभृयात्।

---

१ - 'अभ्यूह्योऽयमर्थः' इति बाल०।

२ - 'पित्रीयति' इति क्वाचित्कः पाठः।

यीत्येव—कृषीष्ट। हृषीष्ट॥

गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः॥ २९ ॥

ऋतो यकि लिङि इति वर्तते। श इत्यसंभवाद् निवृत्तम्। गुणो भवत्यर्तेः संयोगादीनामृकारान्तानां यकि परतो लिङि च यकारादावसार्वधातुके। अर्यते। अर्यात्। स्मर्यते। स्मर्यात्। इह संस्क्रियते, संस्क्रियादिति सुटो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वादभक्तत्वाद् वा संयोगादित्वमङ्गस्य नास्तीति गुणो न प्रवर्तते। यीत्येव—स्वृषीष्ट। ध्वृषीष्ट। असार्वधातुक इत्येव—इयृयात्॥

यङि च॥ ३० ॥

यङि च परतो अर्तेः संयोगादेश्च ऋतो गुणो भवति। अरार्यते। सास्वर्यते। दाध्वर्यते। सास्मर्यते। अर्तेः 'अट्यर्त्यशूर्णोतीनामुपसंख्यानम्' (३.१.२२ वा०) इति यङ्। 'न न्द्राः संयोगादयः' (६.१.३) इति द्विर्वचनप्रतिषेधो यकारपरस्य नेष्यते ॥ हन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वक्तव्यः॥ जेघ्नीयते। हिंसायामिति किम् ? जङ्घन्यते॥

ई घ्राध्मोः॥ ३१ ॥

घ्रा ध्मा इत्येतयोर्यङि परत ईकारादेशो भवति। जेघ्रीयते। देध्मीयते॥

अस्य च्वौ॥ ३२ ॥

ई इति वर्तते। अवर्णान्तस्याङ्गस्य च्वौ परत ईकारादेशो भवति। शुक्लीभवति। शुक्लीस्यात्। खट्वीकरोति। खट्वीस्यात्॥

क्यचि च॥ ३३ ॥

अस्येति वर्तते। क्यचि परतोऽवर्णान्तस्याङ्गस्य ईकारादेशो भवति। पुत्रीयति। घटीयति। खट्वीयति। मालीयति। 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' (७.४.२५) इत्यस्यापवादः। पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम्॥

अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु॥ ३४ ॥

अशनाय उदन्य धनाय इत्येतानि निपात्यन्ते बुभुक्षा पिपासा गर्ध इत्येतेष्वर्थेषु।

---

१ - ' यकारस्य ' इत्यपपाठो है०।

अशनायेत्यशनशब्दस्य आत्वं क्यचि निपात्यते। अशनायतीति भवति बुभुक्षा चेत्। अशनीयतीत्येवान्यत्र। उदन्येति उदकशब्दस्य उदन्नादेशो निपात्यते। उदन्यतीति भवति पिपासा चेत्। उदकीयतीत्येवान्यत्र। धनायेति धनशब्दस्य आत्वं निपात्यते। धनायतीति भवति गर्धश्चेत्। धनीयतीत्येवान्यत्र॥

नच्छन्दस्यपुत्रस्य॥ ३५ ॥

छन्दसि विषये पुत्रवर्जितस्यावर्णान्तस्याङ्गस्य क्यचि यदुक्तं तद् न भवति। किं चोक्तम् ? दीर्घत्वमीत्वं च। मि॒त्र॑१॒युः (मै० सं० २.६.१२)। सं स्वे॒द॑१॒युः (मै० सं० ४. १२.२)। दे॑१॒वाञ्जिंगाति सु॒म्न॑१॒युः (ऋ० ३.२७.१)। अपुत्रस्येति किम् ? पु॒त्री॒यन्तः सु॒दानवः (ऋ० ७.९६.४) ॥ अपुत्रादीनामिति वक्तव्यम्॥ ज॑१॒नी॒यन्तो॒ न्वग्रवः (ऋ० ७.९६.४)॥

दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति॥ ३६ ॥

दुरस्युः द्रविणस्युः वृषण्यति रिषण्यति इत्येतानि छन्दसि निपात्यन्ते। दुष्टशब्दस्य क्यचि दुरस्भावो निपात्यते। अवियोना दुरस्युः।[1] दुष्टीयतीति प्राप्ते। द्रविणशब्दस्य द्रविणस्भावो निपात्यते। द्रविण॑१॒स्युर्विप॑१॒न्यया (ऋ० ६.१६.३४)। द्रविणीयतीति प्राप्ते। वृषशब्दस्य वृषणभावो निपात्यते। वृषण्यति (ऋ० ९.५.६) । वृषीयतीति प्राप्ते। रिष्टशब्दस्य रिषणभावो निपात्यते। रिंष॑१॒ण्यतिं (ऋ० २.२३.१२)। रिष्टीयतीति प्राप्ते॥

अश्वाघस्यात्॥ ३७ ॥

अश्व अघ इत्येतयोः क्यचि परतः छन्दसि विषय आकारादेशो भवति। अ॑१॒श्वा॒-यन्तों मघवन् (ऋ० ७.३२.२३)। मा त्वा॒ वृकां अ॒घा॒यवों विदन् (मा० सं० ४.३४)। एतदेवात्ववचनं ज्ञापकं 'नच्छन्दस्यपुत्रस्य' (७.४.३५) इति दीर्घप्रतिषेधो भवतीति॥

देवसुम्नयोर्यजुषि काठके॥ ३८ ॥

देव सुम्न इत्येतयोः क्यचि परत आकारादेशो भवति काठके यजुषि। देवायतें[2] यंजमानाय (काठ० सं० २.९)। सुम्नायंन्तो हंवामहे (काठ० सं० ८.१७)। यजुषीति किम् ? दे॑१॒वाञ्जिगाति सु॒म्न॑१॒युः (ऋ० ३.२७.१)।[3] काठक इति किम् ? सुम्न॑१॒यु-

१ - अवबाढो दुरस्युः (काठ० सं० २.११)।

२ - 'देवायन्तो' इति बाल०।

३ - बह्वृचानां काठकं सम्प्रति नोपलभ्यते।

रिदमंसीदमंसि (तै० सं० २.५.७.४)॥

कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः॥ ३९ ॥

कवि अध्वर पृतना इत्येतेषामङ्गानां क्यचि परतो लोपो भवति ऋचि विषये। कव्यन्तः सुमनसः। अध्वर—अध्वर्यन्तः (मा० सं० १७.५६)। पृतन्यन्तः (पै० सं० २. ८६.४) तिष्ठन्ति॥

द्यतिस्यतिमास्थामित् ति किति॥ ४० ॥

द्यति स्यति मा स्था इत्येतेषामङ्गानामिकारादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः। द्यति—निर्दितः। निर्दितवान्। स्यति—अवसितः। अवसितवान्। मा—मितः। मितवान्। स्था—स्थितः। स्थितवान्। तीति किम् ? अवदाय। कितीति किम् ? अवदाता॥

शाच्छोरन्यतरस्याम्॥ ४१ ॥

शा छा इत्येतयोरन्यतरस्यामिकारादेशो भवति तकारादौ किति। शा—निशितम्, निशातम्। निशितवान्, निशातवान्। छा—अवच्छितम्, अवच्छातम्। अवच्छितवान्, अवच्छातवान् ॥ श्यतेरित्वं व्रते नित्यमिति वक्तव्यम्॥ संशितो ब्राह्मणः। संशितव्रत इत्यर्थः। व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सिद्धम्।

देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः।
मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः॥

दधातेर्हिः॥ ४२ ॥

दधातेरङ्गस्य हीत्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः। हितः। हितवान्। हित्वा॥

जहातेश्च क्त्वि॥ ४३ ॥

जहातेरङ्गस्य हीत्ययमादेशो भवति क्त्वाप्रत्यये परतः। हित्वा राज्यं वनं गतः। हित्वा गच्छति। जहातेर्निर्देशाद् जिहातेः न भवति। हात्वा॥

---

१ - 'जिहीतेः' इति मुद्रितपाठः।

२ - जाहित्वेति प्रयोजनान्तरं द्रष्टव्यं यथान्यासपदमञ्जरि।

विभाषा छन्दसि॥ ४४॥

जहातेरङ्गस्य विभाषा हीत्ययमादेशो भवति छन्दसि विषये क्त्वाप्रत्यये परतः। हित्वा शरीरं (तै० ब्रा० २.५.६.५) यातव्यम्। हात्वा॥

सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च॥ ४५ ॥

सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय इत्येतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते। तत्र सुधित वसुधित नेमधित इति सुवसुनेमपूर्वस्य दधातेः क्तप्रत्यय इत्वमिडागमो वा प्रत्ययस्य निपात्यते। गर्भं माता सुधितम् (ऋ० १०.२७.१६)। सुहितमिति प्राप्ते। वसुधितमग्नौ जुहोति। वसुहितमिति प्राप्ते। ने[1]मधिता (ऋ० १०.९३.१३) बाधन्ते। नेमहिता इति प्राप्ते। धिष्वेति लोण्मध्यमैकवचने दधातेरित्वमिडागमो वा प्रत्ययस्य द्विर्वचनाभावश्च निपात्यते। स्तोमं धिष्व (ऋ० ८.३३.१५)। धत्स्वेति प्राप्ते। धिषीयेति आशीर्लिङ्यात्मनेपदोत्तमैकवचने दधातेरित्वमिडागमो वा प्रत्ययस्य निपात्यते। धिषीय[1] (तै० सं० १.६.४.४)। धासीयेति प्राप्ते॥

दो दद् घोः॥ ४६ ॥

दा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य ददित्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः। दत्तः। दत्तवान्। दत्तिः। द इति किम्? धीतः। धीतवान्। धेट एतद् रूपम्। घोरिति किम्? 'दाप् लवने' (अदा० ५२)—दातं बर्हिः। 'दैप् शोधने' (भ्वा० ६५८)—अवदातं मुखम्। अयमादेशस्थान्त इष्यते। एवं ह्युक्तम्—

तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्याद् दान्ते दोषो निष्ठानत्वम्।
धान्ते दोषो धत्वप्राप्तिस्थान्तेऽदोषस्तस्मात् थान्तम्॥ (महाभाष्य ३.३५०-३५१)

यदि तु 'दस्ति' (६.३.१२४) इति तकारादौ दीर्घत्वम्, तदा तान्तेऽप्यदोषः। दान्तधान्तयोरपि 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' (परि० ८५) इति नत्वधत्वे न भविष्यत इति न दोषः।

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि।
सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते॥

'अच उपसर्गात् तः' (७.४.४७) इति प्राप्ते निपात्यन्ते। अनुपसर्गा वा एतेऽवादयः क्रियान्तरविषया वेदितव्याः॥

---

१ - पूर्वत्र काशिका (१.४.५७) द्रष्टव्या।

अच उपसर्गात् तः॥ ४७ ॥

अजन्तादुपसर्गादुत्तरस्य दा इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य त इत्ययमादेशो भवति तकारादौ किति। प्रत्तम्। अवत्तम्। नीत्तम्। परीत्तम्। अच इति किम् ? निर्दत्तम्। दुर्दत्तम्। उपसर्गादिति किम् ? दधि दत्तम्। मधु दत्तम्। घोरित्येव—अवदातं मुखम्। उपसर्गादिति पञ्चमीनिर्देशादादेरलः प्राप्नोति। तत्र समाधिमाहुः। अच इत्येतद् द्विरावर्तयितव्यम्।[1] तत्रैकं पञ्चम्यन्तमुपसर्गविशेषणार्थम्, अपरमपि षष्ठ्यन्तं स्थानिनिर्देशार्थमित्याकारस्य स्थाने तकारो भवति। द्वितकारो वा संयोगोऽयमादिश्यते, सोऽनेकाल्त्वात् सर्वस्य भविष्यति। 'अपो भि' (७.४.४८) इत्यत्र पञ्चम्यन्तमच इत्यनुवर्तते। तेन पकारमात्रस्य भविष्यति ॥ द्यतेरित्वादचस्त इत्येतद् भवति विप्रतिषेधेन॥ अवत्तम्। प्रत्तं (मै० सं० १.६.६) जुहोति॥

अपो भि॥ ४८ ॥

अप् इत्येतस्याङ्गस्य भकारादौ प्रत्यये परतस्त इत्ययमादेशो भवति। अद्भिः। अद्भ्यः। भीति किम् ? अप्सु। स्ववःस्वतवसोर्मास उषसश्च तकारादेश इष्यते छन्दसि भकारादौ। स्ववद्भिः। स्वतवद्भिः।[2] माद्भिष्ट्वा इन्द्रो वृत्रहा।[3] समुषद्भिरजायथाः (ऋ० १.६.३)॥

सः स्यार्धधातुके॥ ४९ ॥

सकारान्तस्याङ्गस्य सकारादावार्धधातुके परतस्तकारादेशो भवति। वत्स्यति। अवत्स्यत्। विवत्सति। जिघत्सति। स इति किम् ? वक्ष्यति। सीति किम् ? घासः। वासः। आर्धधातुक इति किम् ? आस्से। वस्से॥

तासस्त्योर्लोपः॥ ५० ॥

तासेरस्तेश्च सकारस्य सकारादौ प्रत्यये परतो लोपो भवति। तासेः—कर्तासि। कर्तासे। अस्तेः—त्वमसि। व्यतिसे। अस्तेरकारसकारयोर्लुप्तयोः स इति प्रत्ययमात्रमेतत् पदम्। तेन 'सात्पदाद्योः' (८.३.१०९) इति षत्वं न भवति॥[4]

---

१ - ' आवर्त्यते ' इति बाल०।
२ - स्वंतवद्भ्यः (मै० सं० १.१०.६)।
३ - माद्भ्यस्त्वां च१न्द्रो वृंत्र१हा (शौ० सं० १९.२७.२)।
४ - यथान्यासपदमञ्जरि ' तेन..........भवति ' इति पाठो न स्यात्।

रि च॥ ५१ ॥

रेफादौ च प्रत्यये परतः तासस्त्योः सकारस्य लोपो भवति। कर्तारौ, कर्तारः। अध्येतारौ, अध्येतारः॥

ह एति॥ ५२ ॥

तासस्त्योः सकारस्य हकारादेशो भवत्येति परतः। कर्ताहे। अस्तेः—व्यतिहे॥

यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः॥ ५३ ॥

यकारादाविवर्णादौ च परतो दीधीवेव्योर्लोपो भवति। यकारादौ—आदीध्य गतः। आवेव्य गतः। आदीध्यते। आवेव्यते। इवर्णादौ—आदीधिता। आवेविता। लिङि— आदीधीत। आवेवीत। यीवर्णयोरिति किम् ? आदीध्यनम्। आवेव्यनम्॥

सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्॥ ५४ ॥

सनि प्रत्यये सकारादौ परतो मी मा घु रभ लभ शक पत पद इत्येतेषामङ्गानामचः स्थान इसित्ययमादेशो भवति। मी इति मीनातिमिनोत्योर्द्वयोरपि ग्रहणमिष्यते। मित्सति। प्रमित्सति। मा इति 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' (परि० १०६)। मित्सते। अपमित्सते। घु—दित्सति। धित्सति। रभ—आरिप्सते। लभ—आलिप्सते। शक—शिक्षति। पत— पित्सति। पद—प्रपित्सते। सनीति किम् ? दास्यति। सीत्येव—पिपतिषति। 'तनिपति-दरिद्राणामुपसंख्यानम्' (७.२.४६ का०) इति पतेरिडागमविकल्पः ॥ **सनि राधो हिंसायामच इस् वक्तव्यः॥** प्रतिरित्सति। हिंसायामिति किम् ? आरिरात्सति॥

आप्ज्ञप्यृधामीत्॥ ५५ ॥

आप् ज्ञपि ऋध इत्येतेषामङ्गानामच ईकारादेशो भवति सनि सकारादौ परतः। आप्—ईप्सति। ज्ञपि—ज्ञीप्सति। ऋध्—ईर्त्सति। ज्ञपेर्द्वावचौ तत्र णेः पूर्वविप्रतिषेधेन लोपः, इतरस्य त्वीत्वम्। सनीत्येव—प्राप्स्यति। सीत्येव—जिज्ञपयिषति। अर्दिधिषति। 'सनीवन्तर्ध०' (७.२.४६) इति ज्ञपेर्ऋधेश्चेटो विकल्पः॥

दम्भ इच्च॥ ५६ ॥

दम्भेरच इकारादेशो भवति, चकारादीत् च, सनि सकारादौ परतः। धिप्सति। धीप्सति। सीत्येव—दिदम्भिषति॥

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा॥ ५७ ॥

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा भवति सनि सकारादौ परतः। 'हलन्ताच्च' (१.२.१०) इति कित्त्वप्रतिषेधो विकल्प्यते। मोक्षते वत्सः स्वयमेव, मुमुक्षते वत्सः स्वयमेव। अकर्मकस्येति किम् ? मुमुक्षति वत्सं देवदत्तः। कर्मकर्तरि मुचिरकर्मको भवति, कर्मविशेषस्याविवक्षितत्वाद् वा॥

अत्र लोपोऽभ्यासस्य॥ ५८ ॥

यदेतत् प्रक्रान्तं 'सनि मीमा०' (७.४.५४) इत्यादि 'मुचोऽकर्मकस्य०' (७.४.५७) इति यावत्, अत्राभ्यासलोपो भवति। तथैवोदाहृतम्। अभ्यासस्येत्येतत् चाधिकृतं वेदितव्यमाध्यायपरिसमाप्तेः। इत उत्तरं यद् वक्ष्यामोऽभ्यासस्येत्येवं तद् वेदितव्यम्। वक्ष्यति—'ह्रस्वः' (७.४.५९)—डुढौकिषते। तुत्रौकिषते। सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् अभ्यासलोपश्चेत्येवं सिद्धे यदत्रग्रहणमिह क्रियते, तद् विषयावधारणार्थम्—अत्रैवाभ्यासलोपो भवति, सन्वद्भावविषये न भवति। अमीमपत्। अदीदपत्। 'सन्वल्लघुनि चङ्परे०' (७.४.९३) इति सन्वद्भावात् प्राप्नोति। सर्वस्याभ्यासस्यायं लोप इष्यते, तदर्थमेव केचिदत्रग्रहणं वर्णयन्ति। 'नानर्थकेऽलोन्त्यविधिः०' (परि० ९६) इत्यपरे सर्वस्य कुर्वन्ति॥

ह्रस्वः ॥ ५९ ॥

ह्रस्वो भवत्यभ्यासस्य। डुढौकिषते। तुत्रौकिषते। डुढौके। तुत्रौके। अडुढौकत्। अतुत्रौकत् ॥ **अभ्यासस्यानचि॥** अभ्यासस्य यदुच्यतेऽनचि तद् भवतीति वक्तव्यम्। चराचरः। चलाचलः। पतापतः। वदावदः। हलादिः शेषः (७.४.६०) न भवति॥

हलादिः शेषः॥ ६० ॥

अभ्यासस्य हलादिः शिष्यते, अनादिर्लुप्यते। जग्लौ। मम्लौ। पपाच। पपाठ। आट, आटतुः, आटुः। आदिशेषनिमित्तोऽयमनादेर्लोपो विधीयते। तत्राभ्यासजातेराश्रयणात् क्वचिदपि वर्तमानो हलादिरनादेः सर्वत्र निवृत्तिं करोति। अपरे तु ब्रुवते—शेषशब्दोऽयं निवृत्त्या विशिष्टमवस्थानमाह। तदवस्थानमुक्तितो यद्यपि प्रधानम्, अविधेयत्वात् तु तदप्रधानम्। निवृत्तिरेव तु विधेयत्वात् प्रधानम्। तत्रायमर्थोऽस्य जायते—अभ्यासस्यानादेर्हलो निवृत्तिर्भवतीति। सा किमित्यादेरविधेयां सतीमनिवृत्तिमपेक्षिष्यत इति॥

शर्पूर्वाः खयः॥ ६१ ॥

अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते, अन्ये हलो लुप्यन्ते। चुश्च्योतिषति। तिष्ठासति। पिस्पन्दिषते। शर्पूर्वा इति किम् ? पपाच। खय इति किम् ? सस्नौ ॥ खर्पूर्वाः खय इति वक्तव्यम्॥ उचिच्छिषतीत्यत्र उच्छेरन्तरङ्गत्वात् तुकि कृते द्विर्वचनम्, तत्र हलादिः शेषे (७.४.६०) सत्यभ्यासे तकारः श्रूयेत॥

कुहोश्चुः॥ ६२ ॥

अभ्यासस्य कवर्गहकारयोश्चवर्गादेशो भवति। चकार। चखान। जगाम। जघास। हकारस्य—जहार। जिहीर्षति। जहौ॥

न कवतेर्यङि॥ ६३ ॥

कवतेरभ्यासस्य यङि परतश्चुर्न भवति। कोकूयत उष्ट्रः। कोकूयते खरः। कवते- रिति विकरणनिर्देशः कौतेः कुवतेश्च निवृत्त्यर्थः। तयोश्चुत्वमेव भवति। चोकूयते। यङीति किम् ? चुकुवे॥

कृषेश्छन्दसि॥ ६४ ॥

कृषेश्छन्दसि विषये यङि परतोऽभ्यासस्य चुर्न भवति। करीकृष्यते यज्ञकुणपः। छन्दसीति किम् ? चरीकृष्यते कृषीवलः॥

दाधर्तिदर्धर्तिदर्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतःसरीसृपतंवरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च॥ ६५ ॥

दाधर्ति दर्धर्ति दर्धर्षि बोभूतु तेतिक्ते अलर्षि आपनीफणत् संसनिष्यदत् करिक्रत् कनिक्रदत् भरिभ्रत् दविध्वतः दविद्युतत् तरित्रतः सरीसृपतं वरीवृजत् मर्मृज्य आगनीगन्ति इत्येतानि अष्टादश छन्दसि विषये निपात्यन्ते। दाधर्ति दर्धर्ति दर्धर्षीति धारयतेर्धृङो वा श्लौ यङ्लुकि वाभ्यासस्य दीर्घत्वं णिलोपश्च। दाधर्ति। एवं दर्धर्ति—श्लौ रुगभ्यासस्य निपात्यते। तथा दर्ध१॒र्षि (ऋ० ५.८४.३) इति। अत्र च यद्

---

१ - ‘ चुश्चोतिषति ’ इति बाल०, यथान्यासं च।

२ - ‘ जघान ’ इत्यपपाठो मुद्रितेषु।

३ - ‘ स्वरः ’ इति है०।

लक्षणेनानुपपन्नं तत् सर्वं निपातनात् सिद्धम्। बोभूत्विति—भवतेर्यङ्लुगन्तस्य लोटि गुणाभावो निपात्यते। नैतदस्ति प्रयोजनम्, अत्र 'भूसुवोस्तिङि' (७.३.८८) इति गुणाभावः सिद्धः। ज्ञापनार्थं तर्हि निपातनम्—एतद् ज्ञापयति—अन्यत्र यङ्लुगन्तस्य गुणप्रतिषेधो न भवतीति। बोभोति। बोभवीति (ऋ० ३.५३.८)। तेतिक्ते (ऋ० ४.२३.७)—तिजेर्यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं निपात्यते। यङो ङित्त्वात् प्रत्ययलक्षणेनात्मनेपदं सिद्धमेव। ज्ञापनार्थं त्वात्मनेपदनिपातनम्—अन्यत्र यङ्लुगन्तादात्मनेपदं न भवति। अलर्षीति—इयर्तेर्लटि सिप्यभ्यासस्य हलादिःशेषापवादो रेफस्य लत्वं निपात्यते। सिपा निर्देशोऽतन्त्रम्, तिप्यपि दृश्यते—अलर्ति दक्षः (ऋ० ८.४८.८)। आपनीफणत् (ऋ० ४.४०.४) इति फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतर्यभ्यासस्य नीग् निपात्यते। संसनिष्यदत् (मै० सं० १.११.२) इति—स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुक्, शतर्येवाभ्यासस्य निक्, धातुसकारस्य षत्वं निपात्यते। न चास्य संपूर्वता तन्त्रम्, अन्यत्रापि हि दृश्यते—आसनिष्यददिति। करिक्रत् (ऋ० १.१३१.३) इति—करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि चुत्वाभावोऽभ्यासककारस्य, रिगागमो निपात्यते। कनिक्रदत् (ऋ० १.१२८.३) इति—क्रन्देर्लुङि च्लेरङादेशो द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च निपात्यते। तथा चास्य हि विवरणं कृतम्। अक्रन्दीदिति भाषायाम्। भरिभ्रत् (ऋ० १०.४५.७) इति—बिभर्तेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि 'भृञामित्' (७.४.७६) इतीत्वाभावो जश्त्वाभावोऽभ्यासस्य रिगागमो निपात्यते। दविध्वत इति—ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि जसि रूपमेतत्। अत्राभ्यासस्य विगागम ऋकारलोपश्च निपात्यते। दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य (ऋ० ४.१३.४)। दविद्युतत् (ऋ० ६.१६.४५) इति—द्युतेर्यङ्लुगन्तस्य शतर्यभ्यासस्य संप्रसारणाभावोऽत्वं विगागमश्च निपात्यते। तरित्रत इति—तरतेः शतरि श्लौ षष्ठ्येकवचनेऽभ्यासस्य रिगागमो निपात्यते। सरीसृपतमिति—सृपेः शतरि श्लौ द्वितीयैकवचनेऽभ्यासस्य रीगागमो निपात्यते। वरीवृजत् (ऋ० ७.२४.४) इति—वृजेः शतरि श्लौ रीगागमो निपात्यतेऽभ्यासस्य। मर्मृज्येति—मृजेर्लिटि णलि अभ्यासस्य रुगागमो धातोश्च युगागमो निपात्यते। ततो 'मृजेर्वृद्धिः' (७.२.११४) न भवति, अलघूपधत्वात्। लघूपधगुणे प्राप्ते वृद्धिरारभ्यते। आगनीगन्तीति—आङ्पूर्वस्य गमेर्लटि श्लौ अभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च निपात्यते। वक्ष्यन्ती वेदागनीगन्ति कर्णम् (ऋ० ६.७५.३)। इतिकरणमेवंप्रकाराणामन्येषामप्युपसंग्रहार्थम्॥

उरत् ॥ ६६ ॥

ऋवर्णान्तस्याभ्यासस्याकारादेशो भवति। ववृते। ववृधे। शशृधे। नर्नर्त्ति,

---

१ - 'करोतेः शतरि श्लौ' इति पाठोऽत्र युक्तः, तथैव रिगागमनिपातनसंगतेः।

२ - 'बिभर्तेः शतरि श्लौ' इति पाठोऽत्र युक्तः, अन्यथाग्रिमग्रन्थस्यासंगतेः।

नरिनर्त्ति, नरीनर्त्ति इत्येवमादौ 'अभ्यासविकारेष्वपवादो नोत्सर्गान् विधीन् बाधते' (सीर० प० ६६) इत्युरदत्वे कृते रुगादय आगमाः क्रियन्ते॥

द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्॥ ६७ ॥

द्युति स्वापि इत्येतयोरभ्यासस्य संप्रसारणं भवति। विदिद्युते। व्यदिद्युतत्। विदि- द्योतिषते, विदिद्युतिषते। विदेद्युत्यते। स्वापेः—सुष्वापयिषति। स्वापिर्ण्यन्तो गृह्यते, तस्याभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेनानन्तर्ये सति संप्रसारणमिष्यते। इह न भवति—स्वापयते- र्ण्वुल् स्वापकः, तस्मात् क्यचि स्वापकीयति, स्वापकीयतेः सन् सिस्वापकीयिषति॥

व्यथो लिटि॥ ६८ ॥

व्यथेर्लिटि परतोऽभ्यासस्य संप्रसारणं भवति। विव्यथे, विव्यथाते, विव्यथिरे। हलादिःशेषेण (७.४.६०) यकारस्य निवृत्तौ प्राप्तायां संप्रसारणं क्रियते, वकारस्य 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' (६.१.३७) इति प्रतिषिध्यते। लिटीति किम् ? वाव्यथ्यते॥

दीर्घ इणः किति॥ ६९ ॥

इणोऽङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य दीर्घो भवति किति लिटि परतः। ईयतुः, ईयुः। 'इणो यण्' (६.४.८१) इति यणादेशे कृते स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनम्। कितीति किम् ? इयाय। इययिथ॥

अत आदेः॥ ७० ॥

अभ्यासस्यादेरकारस्य दीर्घो भवति लिटि परतः। अतो गुणे (६.१.९७) पर- रूपत्वस्यापवादः। आट, आटतुः, आटुः। आदेरिति किम् ? पपाच। पपाठ॥

तस्मान्नुड् द्विहलः॥ ७१ ॥

तस्मादतोऽभ्यासाद् दीर्घीभूतादुत्तरस्य द्विहलोऽङ्गस्य नुडागमो भवति। आनङ्ग, आनङ्गतुः, आनङ्गुः। आनञ्ज, आनञ्जतुः, आनञ्जुः। द्विहल इति किम् ? आट, आटतुः, आटुः। ऋकारैकदेशो रेफो हल्ग्रहणेन गृह्यते। तेनेहापि द्विहलोऽङ्गस्य नुडागमो भवति—आनृधतुः, आनृधुः॥

अश्नोतेश्च॥ ७२ ॥

---

१ - 'सिष्वापकीयिषति' इत्यपपाठो मुद्रितेषु ।

अश्नोतेश्च दीर्घीभूतादभ्यासादुत्तरस्य नुडागमो भवति। व्यानशे, व्यानशाते, व्यानशिरे। अश्नोतेरिति विकरणनिर्देशोऽश्नातेर्मा भूदिति। आश, आशतुः, आशुः॥

भवतेरः॥ ७३ ॥

भवतेरभ्यासस्याकारादेशो भवति लिटि परतः। बभूव, बभूवतुः, बभूवुः। अनुबभूवे। भवतेरिति कर्तृनिर्देशादिह न भवति—अनुबभूवे कम्बलो देवदत्तेन। लिटीत्येव—बुभूषति। बोभूयते॥

ससूवेति निगमे॥ ७४ ॥

ससूव इति निगमे निपात्यते। सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमोऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते। संसूव[1] स्थविंरं (ऋ० ४.१८.१०) विपश्चिताम्। सुषुवे इति भाषायाम्॥

निजां त्रयाणां गुणः श्लौ॥ ७५ ॥

निजादीनां त्रयाणामभ्यासस्य गुणो भवति श्लौ सति। णिजिर्—नेनेक्ति। विजिर्—वेवेक्ति। विष्लृ—वेवेष्टि। त्रिग्रहणमुत्तरार्थम्, एषां हि वृत्करणं समाप्त्यर्थं पठ्यत एवेति। श्लाविति किम् ? निनेज॥

भृञामित्॥ ७६ ॥

भृञादीनां त्रयाणामभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ सति। भृञ्—बिभर्ति। माङ्—मिमीते। ओहाङ्—जिहीते। त्रयाणामित्येव—जहाति। श्लावित्येव—बभार॥

अर्तिपिपर्त्योश्च॥ ७७ ॥

अर्ति पिपर्ति इत्येतयोरभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ। इयर्ति धूमम्। पिपर्ति सोमम्॥

---

१ - ‘ धातुनिर्देशादिहापि ’ इति तारा०। ‘ कृतविकरणनिर्देशादिह न ’ इति है०।

२ - इदं मतं क्षीरस्वामिनाप्यूरीक्रियते (क्षीर० भ्वा० १), माधवीयधातुवृत्तौ (भ्वा० १) प्रौढमनोरमायां च दूष्यते। न्यासपदमञ्जर्योस्तु वाक्यमिदं न व्याख्यायते। अतोऽस्य प्रक्षिप्तत्वमनुमीयते, ‘अनुबभूवे’ इत्युदाहरणमप्यत्रोपोद्बलकम्।

३ - अत्वाभावे त्वत्र ‘ अनुबुभूवे ’ इति पाठः स्यात्।

४ - ‘ निगमे ’ इति नास्ति मुद्रितेषु ।

बहुलं छन्दसि॥ ७८ ॥

छन्दसि विषयेऽभ्यासस्य श्लौ बहुलमिकारादेशो भवति। पूर्णां विवष्टि (ऋ० ७. १६.११)। वशेरेतद् रूपम्। तथा वचेः—जनिमा विवक्ति (ऋ० ६.६७.७)। सचेः—व१त्सं न माता सिषक्ति (ऋ० १.३८.८)। जिघर्ति सोमम्। न च भवति—ददातीत्येवं ब्रूयात्। ज१जंन१दिंद्रम् (मै० सं० १.६.१)। माता यद्वीरं द१धन१द्धनिंष्ठा (ऋ० १०.७३.१)॥

सन्यतः॥ ७९ ॥

सनि परतोऽकारान्ताभ्यासस्येकारादेशो भवति। पिपक्षति। यियक्षति। तिष्ठासति। पिपासति। सनीति किम् ? पपाच। अत इति किम् ? लुलूषति। तपरकरणं किम् ? पापचिषते॥

ओः पुयण्ज्यपरे॥ ८० ॥

सनीति वर्तते, इदिति च। उवर्णान्ताभ्यासस्य पवर्गे यणि जकारे चावर्णपरे परत इकारादेशो भवति सनि प्रत्यये परतः। पवर्गेऽपरे—पिपविषते। पिपावयिषति। बिभावयिषति। यण्यपरे—यियविषति। यियावयिषति। रिरावयिषति। लिलावयिषति। ज्यपरे—जु इति सौत्रोऽयं धातुः, जिजावयिषति। एतदेव पुयण्ज्यपर इति वचनं ज्ञापकम् —अद्विर्वचननिमित्तेऽपि णौ स्थानिवद् भवतीति। ओरिति किम् ? पापच्यतेः सन्—पापचिषते। पुयण्जीति किम् ? अवतुतावयिषति। जुहावयिषति। अपर इति किम्? बुभूषति॥

स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा॥ ८१ ॥

स्रवति शृणोति द्रवति प्रवति प्लवति च्यवति इत्येतेषामभ्यासस्य ओरवर्णपरे यणि वेकारादेशो भवति सनि परतः। सिस्रावयिषति, सुस्रावयिषति। शृणोति—शिश्रावयिषति, शुश्रावयिषति। द्रवति—दिद्रावयिषति, दुद्रावयिषति। प्रवति—पिप्रावयिषति, पुप्रावयिषति। प्लवति—पिप्लावयिषति, पुप्लावयिषति। च्यवति—चिच्यावयिषति, चुच्यावयिषति। वचनसामर्थ्यादेकेन वर्णेन यणो व्यवधानमाश्रीयते। पूर्वसूत्रेण त्वनन्तर एव यणि भवितव्यमित्यप्राप्तविभाषेयम्। अपर इत्येव—सुस्रूषति। शुश्रूषते॥

गुणो यङ्लुकोः॥ ८२ ॥

यङि यङ्लुकि चेगन्तस्याभ्यासस्य गुणो भवति। चेचीयते। लोलूयते। यङ्लुकि—

जोहवीति। 'यङो वा' (७.३.९४) इतीड्विकल्पः। चोक्रुशीति॥

दीर्घोऽकितः॥ ८३ ॥

अकितोऽभ्यासस्य दीर्घो भवति यङि यङ्लुकि च। पापच्यते। पापचीति। यायज्यते। यायजीति। अकित इति किम् ? यंयम्यते। यंयमीति। रंरम्यते। रंरमीति। ननु चात्रापवादत्वाद् नुकि कृतेऽभ्यासस्यानजन्तत्वादेव दीर्घत्वं न भविष्यति ? एवं तर्ह्यकित इत्यनेनैतद् ज्ञाप्यते—'अभ्यासविकारेष्वपवादा नोत्सर्गान् विधीन् बाधन्ते' (सीर० प० ९६) इति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? डोढौक्यत इत्यत्र दीर्घोऽकित इत्यनेन संध्यक्षरह्रस्वो न बाध्यते, अचीकरदित्यत्र 'दीर्घो लघोः' (७.४.९४) इत्यनेन सन्वदित्वं न बाध्यते, मान्प्रभृतीनां दीर्घेण सनीत्वं न बाध्यते—मीमांसते, 'ई च गणः' (७.४.९७) इतीत्वेन 'हलादिः शेषः' (७.४.६०) न बाध्यते—अजीगणत्॥

नीग् वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम्॥ ८४ ॥

वञ्चु स्रंसु ध्वंसु भ्रंसु कस पत पद स्कन्द इत्येतेषामभ्यासस्य नीगागमो भवति यङि यङ्लुकि च। वञ्चु—वनीवच्यते। वनीवञ्चीति। स्रंसु—सनीस्रस्यते। सनी-स्रंसीति। ध्वंसु—दनीध्वस्यते। दनीध्वंसीति। भ्रंसु—बनीभ्रस्यते। बनीभ्रंसीति। कस—चनीकस्यते। चनीकसीति। पत—पनीपत्यते। पनीपतीति। पद—पनीपद्यते। पनीपदीति। स्कन्द—चनीस्कद्यते। चनीस्कन्दीति॥

नुगतोऽनुनासिकान्तस्य॥ ८५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्याकारान्तस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः। तन्तन्यते। तन्तनीति। जङ्गम्यते। जङ्गमीति। यंयम्यते। यंयमीति। रंरम्यते। रंरमीति। नुगित्येतदनुस्वारोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम्। स्थानिना ह्यादेशो लक्ष्यते। तेन यंयम्यत इत्येवमादावझल्परत्वेऽप्यनुस्वारो भवति॥ **पदान्तवच्चेति वक्तव्यम्॥** 'वा पदान्तस्य' (८.४.५९) इति परसवर्णविकल्पो यथा स्यादिति। अत इति किम् ? तेतिम्यते। तपरकरणं तु भूतपूर्वस्यापि दीर्घस्य निवृत्त्यर्थम्—बाभाम्यते। अनुनासिकान्त-स्येति किम् ? पापच्यते॥

जपजभदहदशभञ्जपशां च॥ ८६ ॥

जप जभ दह दश भञ्ज पश इत्येतेषामभ्यासस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः। जञ्जप्यते। जञ्जपीति। जभ—जञ्जभ्यते। जञ्जभीति। दह—दन्दह्यते। दन्दहीति। दश—दन्दश्यते। दन्दशीति। दश इति दंशिरयं नकारलोपार्थमेव निर्दिष्टः।

तेन यङ्लुक्यपि नकारलोपो भवति। भञ्ज—बम्भज्यते। बम्भञ्जीति। पश इति सौत्रो धातुः—पम्पश्यते। पम्पशीति॥

चरफलोश्च॥ ८७ ॥

चर फल इत्येतयोरभ्यासस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः। चञ्चूर्यते। चञ्चुरीति। पम्फुल्यते। पम्फुलीति॥

उत् परस्यातः॥ ८८ ॥

चरफलोरभ्यासात् परस्यात उकारादेशो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः। चञ्चूर्यते। चञ्चुरीति। पम्फुल्यते। पम्फुलीति। परस्येति किम् ? अभ्यासस्य मा भूत्। अत इति किम् ? अलोऽन्त्यस्य मा भूत्। उदिति तपरकरणं चञ्चूर्ति, पम्फुल्ति इत्यत्र लघूपधगुण-निवृत्त्यर्थम्। दीर्घस्यासिद्धत्वादिह लघुत्वं न निवर्तते॥

ति च॥ ८९ ॥

तकारादौ प्रत्यये परतश्चरफलोरकारस्य उकारादेशो भवति। चरणं चूर्तिः। ब्रह्मण-श्चूर्तिः। प्रफुल्तिः। प्रफुल्ताः सुमनसः। यङ्लुकोरभ्यासस्येति चानुवर्तमानमपि वचन-सामर्थ्यादिह नाभिसंबध्यते॥

रीगृदुपधस्य च॥ ९० ॥

ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रीगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः। वरीवृत्यते। वरीवृतीति। वरीवृध्यते। वरीवृधीति। नरीनृत्यते। नरीनृतीति ॥ रीगृत्वत इति वक्तव्यम्॥ इहापि यथा स्यात्—वरीवृश्च्यते। परीपृच्छ्यते॥

रुग्रिकौ च लुकि॥ ९१ ॥

यङ्लुकि ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुग्रिकावागमौ भवतः, चकाराद्रीक् च। नर्नर्त्ति, नरिनर्त्ति, नरीनर्त्ति। वर्वर्त्ति, वरिवर्त्ति, वरीवर्त्ति। उकार उच्चारणार्थः ॥ मर्मृज्यते मर्मृज्यमानास इत्युपसंख्यानम्॥ मर्मृज्यते। मर्मृज्यमानासः॥

---

१ - 'चञ्चूरीति' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।
२ - 'चञ्चूरीति' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।
३ - 'पम्फुलीति' इत्यपपाठो मुद्रितेषु।
४ - 'वरीवृश्चीति' इत्यधिकः पाठो मुद्रितेषु। स त्वयुक्तः।
५ - 'परीपृच्छीति' इत्यधिकः पाठो है० तारा०। स चायुक्तः।

ऋतश्च॥ ६२ ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुग्रिकावागमौ भवतो रीक् च यङ्लुकि। चर्कर्ति, चरिकर्ति, चरीकर्ति। जर्हर्ति, जरिहर्ति, जरीहर्ति। तपरकरणं किम्? किरतेश्चाकर्ति।

किरतिं चर्करीतान्तं पचतीत्यत्र यो नयेत्।
प्राप्तिज्ञं तमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन संग्रहः॥

तत्रेयं प्राप्तिः—तपरकरणसामर्थ्यादङ्गविशेषणमृत इत्येतत्, तथा चाप्राप्तिः किरते रुगादीनामिति॥

सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे॥ ६३ ॥

लघुनि धात्वक्षरे परतो योऽभ्यासस्तस्य चङ्परे णौ परतः सनीव कार्यं भवति अनग्लोपे। 'सन्यतः' (७.४.७६) इत्युक्तम् , चङ्परेऽपि तथा। अचीकरत्। अपीपचत्। 'ओः पुयण्ज्यपरे' (७.४.८०) इत्युक्तम्, चङ्परेऽपि तथा। अपीपवत्। अलीलवत्। अजीजवत्। 'स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा' (७.४.८१) इत्युक्तम्, चङ्परेऽपि तथा। असिस्रवत्, असुस्रवत्। अशिश्रवत्, अशुश्रवत्। अदिद्रवत्, अदुद्रवत्। अपिप्रवत्, अपुप्रवत्। अपिप्लवत्, अपुप्लवत्। अचिच्यवत्, अचुच्यवत्। लघुनीति किम्? अततक्षत्। अररक्षत्। जागरयतेः—अजजागरत्। अत्र केचिद् गशब्दं लघुमाश्रित्य सन्वद्भावमिच्छन्ति, सर्वत्रैव लघोरानन्तर्यम् अभ्यासेन नास्तीति व्यवधानेऽपि वचनप्रामाण्याद् भवितव्यम्। तदसत्, 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्' (व्या० प० ४६) इत्येकेन व्यवधानमाश्रीयते, न पुनरनेकेन। यद्येवम्, कथमचिक्षणदिति? आचार्यप्रवृतिर्ज्ञापयति—भवत्येवंजातीयकानामित्वमिति, यदयं तद्बाधनार्थं स्मरत्यादीनामत्वम् (७.४.९५) विदधाति। चङ्पर इति किम्? अहं पपच। परग्रहणं किम्? चङ्येव केवले मा भूत्—अचकमत। अनग्लोप इति किम्? अचकथत्। दृषदमाख्यातवान् अददृषत्। वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवददित्यत्र योऽसौ णौ णेर्लोपो नासावग्लोप इत्याश्रीयते। किं कारणम्? चङ्पर इति णिजातेर्निमित्तत्वेनाक्षेपात् ततोऽन्यस्याको लोपः परिगृह्यते। मीमादीनामत्रग्रहणात् सन्वद्भावेनाभ्यासलोपो न भवतीत्युक्तम् (७.४.५८)। किं च सन्वदिति सनाश्रयं कार्यमतिदिश्यते, न च लोपः सनमेवापेक्षते। किं तर्हि? इस्भावाद्यपि। तदभावादमीमपदित्यादावभ्यासलोपो न भविष्यति॥

---

१ - 'अभ्यासे' इति न्यासे ।

दीर्घो लघोः ॥ ९४ ॥

दीर्घो भवति लघोरभ्यासस्य लघुनि णौ चङ्परेऽनग्लोपे। अचीकरत्। अजीहरत्। अलीलवत्। अपीपचत्। लघोरिति किम् ? अबिभ्रजत्। लघुनीत्येव—अततक्षत्। अररक्षत्। चङीत्येव—अहं पपच। पर इत्येव—अचकमत। अनग्लोप इत्येव—अचकथत्॥

अत् स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम्॥ ९५ ॥

स्मृ दॄ त्वर प्रथ म्रद स्तॄ स्पश इत्येतेषामभ्यासस्यादित्ययमादेशो भवति चङ्परे णौ परतः। स्मृ—असस्मरत्। दॄ—अददरत्। त्वर—अतत्वरत्। प्रथ—अपप्रथत्। म्रद—अमम्रदत्। स्तॄ—अतस्तरत्। स्पश—अपस्पशत्। सन्वद्भावादित्वं प्राप्तमनेन बाध्यते। तपरकरणसामर्थ्याददति कृते 'दीर्घो लघोः' (७.४.९४) इत्येतदपि न भवति। अददरत्॥

विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः॥ ९६ ॥

वेष्टि चेष्टि इत्येतयोरभ्यासस्य विभाषा अदित्ययमादेशो भवति चङ्परे णौ परतः। अववेष्टत्, अविवेष्टत्। अचचेष्टत्, अचिचेष्टत्। अभ्यासहस्वत्वे कृतेऽत्वं पक्षे भवति॥

ई च गणः॥ ९७ ॥

गणेरभ्यासस्य ईकारादेशो भवति चङ्परे णौ परतः, चकारादत् च। अजीगणत्, अजगणत्॥

॥ इति श्रीवामनविरचितायां काशिकायां वृत्तौ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

— o —